

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Κοραής και Φοριέλ

Αλέξης Πολίτης

doi: [10.12681/er.9404](https://doi.org/10.12681/er.9404)

Copyright © 2016, Αλέξης Πολίτης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Πολίτης Α. (2016). Κοραής και Φοριέλ. *The Gleaner*, 11, 264–295. <https://doi.org/10.12681/er.9404>

ΚΟΡΑΗΣ ΚΑΙ ΦΟΡΙΕΛ

Δέκα χρόνια από τον έρχομό του στο Παρίσι, ο Κοραής έχει πιά τη θέση του στη φιλολογική ζωή της γαλλικής πρωτεύουσας. Το έκδοτικό του έργο βρίσκεται βέβαια ακόμα στην πρώτη του αρχή· ωστόσο η ώριμότητα που άργα και επίμονα προετοιμαζόταν¹ και ο κάπως παρενοχλητικός για τον ίδιον διατυμπανισμός της αξίας του από ένα γερό φιλολογικό όνομα της εποχής του, τον Villoison², συγκλίνανε στη δημιουργία μιᾶς φήμης, ή όποια από δω κι εμπρός όλοένα και περισσότερο θά στερεωνόταν.

Ήταν ή εποχή που οί «φωτισμένοι» διανοούμενοι είχαν πάψει πλέον να ένσαρκώνουν τό πιό προωθημένο και πολιτικά κίνημα· υπερφαναχγίστηκαν και από την εξέλιξη της επανάστασης που οί ίδιοι ύποστήριζαν. Ό σημαντικότερος εκπρόσωπός τους, ό Condorcet, αυτόκτόνησε· οί άλλοι, συσπειρωμένοι γύρω από τό όργανό τους, τό περιοδικό *Décade Philosophique Littéraire et Politique*, προσβλέπουν σέ σταθερά προοδευτικές, αλλά και άντιακωβίνικες, θέσεις και πρεσβεύουν στην ανάγκη μιᾶς ύψηλῆς ποιοτικά ήθικῆς και πολιτικῆς στάθμης. Τό πραξικόπημα τοῦ Ναπολέοντα (Νοέμβρης 1799) θά τό ευνοήσουν στη γένεσή του, μά θά τό καταδικάσουν άποφασιστικά στην εφαρμογή του.

Ό Κοραής, και από ιδιοσυγγρασία και από έπιλογή, συνδέθηκε με τους επίγονους αυτούς τοῦ κλασικοῦ διαφωτισμοῦ, τους Ίδεολόγους όπως ονομάστηκαν, άσπασθηκε τις θεωρίες τους, και σέ όλη του τή μακρά ζωή αναζήτησε αναλόγους στόχους.

Την ίδια εποχή, Ίούλιο 1799, έφτασε και πάλι στο Παρίσι ό Cl. Fauriel, ήδη εικοσιεφτά χρονών τότε, με επαναστατικό παρελθόν στην πατρίδα του τό Saint-Etienne. Τόν Σεπτέμβρη θά διοριστεῖ στο ύπουρ-

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Τά νεανικά χρόνια τοῦ Κοραῆ*, «Αφιέρωμα εις Κ.Ι. "Αμαντον», Ἀθήνα 1940, 1-56.

2. Έμ. Ν. Φραγκίσκος, *Η φιλία Κοραῆ-Villoison και τὰ προβλήματά*

της, «Ό Έρανιστής», 1(1963) 65 - 85 και 191 - 210, και Φ.Ή. Ήλιοῦ, *Ἀνεκδοτα και ξεχασμένα γράμματα τοῦ Κοραῆ*, 1953, στο «Έρανος εις Ἀ. Κοραήν», 1965, 109.

γεῖο ἐσωτερικῶν, κοντὰ στὸν περίφημο Fouché³. Θὰ παραιτηθεῖ τὸ 1802, ὅταν ὁ Ναπολέον αὐτοανακηρύχτηκε ἰσόβιος ὑπάτος, καὶ ἀπὸ τότε, γιὰ πολλὰ χρόνια, θὰ ἰδιωτεύει.

Μαθητὴς καὶ οἰκεῖος τοῦ Cabanis ἀπὸ τὸ 1793, ὅταν φοιτοῦσε στὴν πρωτοσυστατὴ τότε Ecole Normale, μὲ γερὴ κίβλας μόρφωση, λάτρης τοῦ δημοκρατικοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος, ὁ Φοριέλ σχετίζεται γρήγορα μὲ τὴ Mme de Stael καὶ τὸν κύκλο τῶν Ἰδεολόγων : στὸ περιοδικό τους θὰ δημοσιέψει μιὰν ἀπὸ τὶς πρῶτες τοῦ φιλολογικῆς ἐργασίας, τὴν κριτικὴ τοῦ ἔργου τῆς Mme de Stael, «De la Littérature, considérée dans ses rapports avec les institutions sociales»⁴, θὰ συνδεθεῖ μὲ τοὺς κυριότερους ἐκπροσώπους τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ χήρα τοῦ Condorcet. Ὁ στενὸς αὐτὸς δεσμὸς θὰ κρατήσῃ ἀπὸ τὸ 1802 ἕως τὸν θάνατο τῆς κυρίας Condorcet τὸ 1822. Γὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Φοριέλ εἶναι ποικίλα: ἀπλώνονται ἀπὸ τὴ βοτανικὴ ὡς τὶς ἀνατολικῆς γλῶσσες — ὡστόσο κύρια ἀπασχόλησή του στὰ πρῶτα χρόνια τῶν μελετῶν του στάθηκαν οἱ Ἑλληνες στωικοί. Πολὺν καιρὸ θὰ συγκεντρώνει ὕλικὸ γιὰ μιὰν ἱστορία τους, ποὺ δὲν τὴν προχώρησε ποτὲ ὡς τὴν τελικὴ μορφή.

Κοραῖς καὶ Φοριέλ βρέθηκαν λοιπὸν ἀπὸ τὸ 1799 στὸν ἴδιο πνευματικὸ κύκλο: κοινὰ ἐνδιαφέροντα, κοινὸι γνωστοί, ἡ γνωριμία ἑμῶς δὲν στάθηκε ἄμεση.

Τὴν ἐπαφή, χαλαρὴ κι αὐτὴ, θὰ τὴν φέρει ἓνας τρίτος, ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου. Ἐρούμε πόσο κοντὰ στάθηκε στὸν Κοραῖ: ὡστόσο ὁ φιλοπράγμων ἡπειρώτης σύναψε γρήγορα αὐτόνομες σχέσεις καὶ μὲ τὸν Φοριέλ καὶ μὲ τὸν κύκλο τῶν Ἰδεολόγων, ἀμέσως σχεδὸν μετὰ τὴν ἀφιξὴ του στὸ Παρίσι τοὺς πρῶτους μῆνες τοῦ 1799.

Ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Μασσαλία, ὅπου βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1796⁵ παλιότερα εἶχε σταδιοδρομήσει στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1794-95⁶.

3. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Fauriel ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Sainte-Beuve στὸ *Portraits Contemporains*, τ. Δ' — ἀνατύπωμα ἄρθρων τοῦ 1845 στὴ «Revue des Deux Mondes» — ἔχουμε μιὰν ὀγκληρωμένη βιογραφία του ἀπὸ τὸν J.B. Galley, *Claude Fauriel, 1772-1843*, Λυὸν 1909. Εἰδικότερα γιὰ τὸ θέμα μας: M. Ibrovac, *Claude Fauriel, et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe*, Παρί-

σι (Didier) 1966. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευθῶ τὴν πρόσφατη διατριβὴ τοῦ D. Lewis, *Claude Fauriel, l'homme et l'oeuvre*. Michigan University, 1974, (δακτυλόγραφο).

4. Στὰ τεύχη τοῦ μήνα *Prairial* ἔτος VIII (Μάιος - Ἰούνιος 1800).

5. P. Echinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille*, (1973), 24.

6. Σ.Β. Κουγέας, *Τὸ Ἡπειρωτικὸν Ἀρχεῖον τοῦ Σταύρου Ἰωάννου* «Ἡ-

Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ γράμματα, καὶ μάλιστα γιὰ τὴ γαλλικὴ παιδεία τοῦ διαφωτισμοῦ εἶναι βεβαιωμένο ἀπὸ τὸ 1797· ἦταν συνδρομητὴς τῆς *Décade Philosophique*⁷. Ἐμπόριο, παιδεία, φιλοπατρία· οἱ τρεῖς πόλοι τῆς νεαρῆς ἐμπορικῆς τάξης, ποὺ ἐκεῖνα τὰ χρόνια πάλευε νὰ πάρει τὴν ἡγεμονία στὸν βαλκανικὸ χῶρο. Μιλώντας ἀκριβῶς γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ τῶν ἐμπόρων, ὁ Chardon de la Rochette φέρνει παράδειγμα τὸν Βασιλείου: «L'un des plus jeunes, Alexandre Basili, que j'ai connu personnellement, il y a quelques années, à Paris, et qui m'a inspiré la plus grande estime, par son aménité, son amour pour la patrie, pour la liberté et surtout par le vif désir qu'il me témoignait de voir les lumières se répandre dans la Grèce»⁸. Ἀλλὰ καὶ στὸ Παρίσι ὁ Βασιλείου, κοντὰ στὸν ἐμπορικὸ οἶκο, φροντίζει καὶ γιὰ τὴ μόρφωσή του· τὸν βρίσκουμε νὰ συγχάζει στὰ πρῶτα, τὰ ἰδιωτικὰ μαθήματα τοῦ Villoison. Τὰ ἴδια μαθήματα παρακολουθοῦσε καὶ ὁ Κοδριαῆς⁹. Ξέρουμε πῶς οἱ δυὸ τους συνδέονταν στενά¹⁰, ἴσως πρωτοσυναντήθηκαν στὸ Παρίσι, μὰ καὶ δὲν ἔχουμε τεκμήρια γνωριμίας τους στὴν Πόλη, ὅπου ἐξοῦσαν τὸ 1795.

περ. Χρονικά» 14 (1939) 146-150.

7. Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνακρίσεις γιὰ τὸν Ρήγα στὴ Βιέννη. Ἡ ἀστυνομία ἐκεῖ θεώρησε ὑποπτὴ τὴν ἀποστολὴ τοῦ περιοδικοῦ, τεκμήριο συνωμοτικῆς δραστηριότητος· ἐμεῖς μπορούμε νὰ εἴμαστε πρὸ διστακτικοί. Βλ. E. Legrand, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή*, («Δ.Ι.Ε.Ε.» 3 (1891) 703, καὶ Στ. Μπέττη, *Ἀλέξ. Βασιλείου*, «Ἡπειρ. Ἐστία», 22 (1973) 344 κέ.

8. S. Chardon de la Rochette, *Mélanges de critique et de philologie*, 2, Παρίσι 1812, 154. Ἡ πληροφορία αὐτὴ θέτει ἓνα πρόβλημα: Προέρχεται ἀπὸ τὴν κριτικὴ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν *Χαρακτήρων* τοῦ Θεοφράστου ἀπὸ τὸν Κοραῆ· πρωτοδημοσιεύτηκε στίς ἀρχὲς τοῦ 1799 στὸ *Magazin Encyclopédique* (βλ. Ἐμ. Ν. Φραγκίσκος, *Χρονολογικὰ στίς ἐπιστολὰς τοῦ Κοραῆ*, «Ἐρανιστής» 2 (1964) 281). Γίνεται λόγος γιὰ τὴ

συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων στὰ ἔξοδα τῆς ἐκδοσῆς. Συμβολὴ τοῦ Βασιλείου στὸν Θεόφραστο δὲν μνημονεύεται ἀπὸ ἀλλοῦ, οὔτε προκύπτει — ἔστω καὶ ἔμμεσα — ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ. Δὲν μπόρεσα νὰ δῶ τὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ 1799· ἀν τὸ χωρίο αὐτὸ δὲν προστέθηκε στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1812, τότε πρέπει νὰ ἀναχρονολογήσουμε τὶς ἀρωγὰς τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Κοραῆ καὶ νὰ χρεώσουμε τὸν δραστήριο ἡπειρώτη μὲ μιὰν ἀκόμα παρουσία στὸ Παρίσι («μερικὰ χρόνια πρὶν τὸ 1799»). Ὅσα σχετικὰ ἀναφέρει ὁ ὁ Ibrovac, ὅ.π. 116-117, γιὰ ἐπαφὰς Κοραῆ-Βασιλείου-Φοριέλ ἀπὸ τὸ 1793, ὀφείλονται, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, σὲ παρανόληση μιᾶς χρονολογίας.

9. Ch. Joret, *D'Anse de Villoison et l'Hellénisme en France*, Παρίσι 1910, 388.

10. Κ.Θ. Δημαρῆς, *Προτομὴ τοῦ Κο-*

Σύχναζε ἄραγε καὶ ὁ Φοριέλ στὰ μαθήματα τοῦ Villoison; Δὲν μπόρεσα νὰ τὸ πιστοποιήσω· πάντως εἴτε ἔτσι, εἴτε ἄλλιῶς, ὁ Φοριέλ καὶ ὁ Βασιλείου γρήγορα γνωρίστηκαν καὶ συνδέθησαν στενά. Πρώτη μαρτυρία τῆς φιλίας τους, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων τους ἀποτελεῖ ἡ παρακάτω ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Φοριέλ: χρονολογεῖται στὶς 21 Αὐγούστου 1800· δηλαδὴ πρὶν κἀν ἀρχίσουν τὰ πρῶτα μαθήματα νεοελληνικῆς στὸ Παρίσι¹¹.

Paris, le 8 fructidor, an VIII.

Vous touchez, mon cher, une corde bien sensible pour mon coeur, en me demandant une information sur les sciences et les études de mes compatriotes et sur notre littérature moderne. Certainement, c'est très peu de chose, en considération de ce que la Grèce était autrefois, et de ce qu'elle pourra redevenir encore peut-être. Le despotisme qui y règne, loin de favoriser les sciences, s'occupe plus à dévaster et à détruire. Par conséquent, notre nation n'a à proprement aucune académie des sciences. La soif de l'étude, excitée par la lecture des anciens, fait que quelques individus passent en Italie et en Allemagne pour s'instruire. Il y en a qui s'adonnent à la médecine pour se procurer, avec le temps, une subsistance; d'autres s'adonnent au commerce; quelques-uns retournent pour enseigner dans les écoles existant dans les différents endroits, où ils enseignent la grammaire, la poésie, la rhétorique, la logique, les mathématiques, etc. L'on y étudiait autrefois Aristote, avec les commentaires de Corydaleus et d'Alexandre Maurocordato, l'Aphrodisée, Simplicius, Philopone et Themistius. On y enseigne maintenant la Grammaire de Gaza, commentée par Néophyte et imprimée à Bucarest en 1768; les Mathématiques de Balano, imprimées à Venise en 1749; celles de Segner, traduites par Eugenius Bulgaris et imprimées à Leipzig en 1769; la Logique de ce même Bulgaris, imprimée en 1766; la physique expérimentale de Theotoki, en 1767; la Géographie de Meletius, imprimée à Venise; celle de Chrisanthus; le tout en langue grecque littéraire. Il y a d'autres livres nouveaux dont je ne peux pas vous faire l'énumération,

δοικᾶ, στὸ «Φροντισματῶν», 1962, 78 καὶ 81.

11. Ἄρχισαν στὶς 6 Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου· δάσκαλος καὶ πάλι ὁ Villoison. Βλ. *Notice Historique*

sur l'École Spéciale des Langues Orientales Vivantes, Παρίσι 1883, ἔπον καὶ φωτοτυπία τοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων.

faute de mémoire. Il y en a un plus grand nombre en langue vulgaire, servant pour l'instruction et pour l'amusement. Telle est la Géographie traduite de Fazea de l'italien, et dont je ne me souviens plus de l'auteur anglais; la Géographie de Philippides; la Logique et la Rhétorique de Daponte; l'Histoire de Byzance; l'Histoire ecclésiastique de Meletius, qui descend jusqu'à nos jours; la traduction de l'Histoire de Rollin; des Progrès et de la décadence de l'empire romain, de Montesquieu; de Bélisaire, de Marmontel; de la Véritable Politique; du Voyage de Cyrus; du Voyage d'Anacharsis le jeune; de la Pluralité des mondes, par Fontenelle, traduite par M. Codryska; la Mort d'Abel, par Gessner; quelques comédies de Goldoni; quelques pièces de Metastasio; plusieurs autres traductions de l'italien, imprimées à Venise; d'autres non moins nombreuses de l'allemand, imprimées à Vienne et à Leipzig. M. Codryska a traduit encore en vers l'Essai sur l'homme de Pope, qu'il n'a pas encore imprimé. Et quoique nous n'ayons pas de théâtre, il circule à Constantinople une comédie non imprimée et qui est faite par un diacre au sujet d'un moine, qui a fait beaucoup de bruit à Constantinople, il y a trente ou quarante ans, et où les supercheries religieuses sont exposées avec beaucoup de franchise et de piquant, et une autre comédie satirique faite par Suzo; toutes les deux dans le goût d'Aristophane, pour le caustique et pour l'emploi de noms propres de personnes existantes. Voilà l'esquisse imparfaite que peut vous donner quelqu'un qui, occupé plus de son commerce que de la littérature, n'a pas fait, à ce sujet, une recherche exacte. Salut et estime.

P.S. Nous avons un dictionnaire en français, italien et grec vulgaire, fait par Vendoti et imprimé à Vienne, et qui sert pour toutes les trois langues. Nous avons celui de Georges Constantin, imprimé à Venise et commençant par le grec littéraire, traduit en grec vulgaire, en latin et en italien, qui devait être continué pour les autres trois langues, mais que la mort de l'auteur a laissé incomplet. Nous avons la Philosophie morale de Moesiodax, et son Apologie, dans laquelle il donne une esquisse des leçons qu'ils a données dans l'école de Bucureste»¹².

12. Τὸ γράμμα αὐτὸ πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Angelo de Gubernatis στὴ μελέτη τοῦ Claude Fauriel et ses Amis, κεφ. Les grecs: «La Nouvelle Revue» 3 (1880)

859 - 860, χωρίς ἐνδείξεις γιὰ τὴν προέλευσή του. Χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ibrovac, ὅ.π. 117, μὲ τὴ χρονία μεταγραμμένη σὲ 1801.

Ὅρισμένα λεπτομερειακὰ σχόλια γιὰ νὰ ἀποσαφηνίσουμε καλύτερα τὶς πληροφορίες : τὰ περὶ παλαιότερης διδασκαλίας στὰ σχολεῖα, τὰ ἀντλεῖ ὁ Βασιλείου ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ «Τετράγλωσσου Λεξικοῦ» τοῦ Γ. Κωνσταντίνου (α' ἔκδ. 1757 σ. 8 ὑποσ., β' ἔκδ. 1786, σ. 8 ὑποσ.). Τὰ «Μαθηματικὰ» τοῦ Σεργέου τυπώθηκαν τὸ 1767, ὄχι τὸ 1769· μιὰ δευτέρη ἔκδοσις ἔγινε τὸ 1778. Τὸ 1768 κυκλοφόρησε ὁ β' τόμος τῶν «Στοιχείων Φυσικῆς» τοῦ Θεοτόκη, ἐνῶ ὁ α' εἶχε κυκλοφορήσει ἕνα χρόνο νωρίτερα. «Ρητορικὴ» τοῦ Δαπόντε δὲν γνωρίζω, ἀλλὰ καὶ ἡ «Λογικὴ» του (1770) εἶναι ἔργο θρησκευτικὸ, ὄχι φιλοσοφικόν. Μήπως ἐδῶ ἔχουμε μνημονικὸ λάθος, εἴτε παραδρομὴ, καὶ ἐννοοῦνται τὰ ἔργα τοῦ Β. Δαμωδοῦ ; («Ρητορικὴ», 1759· «Λογικὴ», 1759). Ἡ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου εἶναι προφανῶς ἡ «Βυζαντίς» τοῦ Στάνου (1767). Ὅσο γιὰ τὶς δυὸ ἀνώνυμες σάτιρες, ἡ πρώτη πρέπει νὰ εἶναι τὸ «Ἀχούρι» τοῦ μοναχοῦ Νεόφυτου¹³, ἡ δευτέρη μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ εὐκολὰ μὲ τὸ «Ἀλέξανδρος Βόδας ὁ Ἀσυνεῖδητος» τοῦ Γεώργιου Ν. Σούτσου¹⁴.

Πέρα ἀπὸ τὰ λεπτομερειακὰ, ἀξίζει νὰ σταθοῦμε καὶ περισσότερο στὴν ἔκθεσι τοῦ Βασιλείου : σύντομη, ὡστόσο ὀλοκληρωμένη καὶ ἀρκετὰ συνθετικὴ· εἴμαστε τρία χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ σύνταξιν τοῦ «Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce» τοῦ Κοραΐ. Οἱ ἀρετὲς τῆς γραφῆς τοῦ Κοραΐ δὲν εἶχαν φυσικὰ τὸ ἴσο τους ἐκεῖνα τὰ χρόνια· οὔτε ἡ ἔκτασις μιᾶς ἰδιωτικῆς ἐπιστολῆς μποροῦσε νὰ καλύψει καὶ τὶς αἰτίαι τῆς ἀνοδικῆς πορείας τοῦ γένους. Ὅμως μὲ τὴν ἔκθεσι τοῦ Βασιλείου, μᾶς δίνεται ἕνας ἀκόμα μάρτυρας, γιὰ νὰ μετρήσουμε τὴ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία φανερόνται τὰ σημάδια τῆς ὀριμότητος τῆς καινούριας ἡγετικῆς γενιᾶς. Μολονότι ἡ περιγραφή στηρίζεται σὲ πράγματα, ὡστόσο ἡ κατάστασις καὶ οἱ τάσεις τῆς ἀναγεννώμενης ἑλληνικῆς παιδείας διαφαίνονται μὲ ἐνάργεια. Παιδεῖα, ὄχι λογοτεχνία· εἶναι σαφὴς ὁ προσανατολισμὸς τοῦ λόγιου ἐμπόρου — παράλληλος κι ἐδῶ μ' ἐκεῖνον τοῦ Κοραΐ στὸ «Mémoire». Βρισκόμαστε βέβαια στὸ τέλος ἑνὸς αἰῶνα ποῦ συχνὰ χαρακτηρίστηκε, μὲ ἀρκετὴ σχηματοποίηση, ἀντιποιοτικὸς : μὰ σ' ὅλη τὴν περίοδο ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία ἀντιπροσωπεύεται· Ἐρωτόκριτος, Θυσία, Μεγαλέξαντρος καὶ οἱ ἄλλες φυλλάδες. Τίποτε ἀπ' αὐτὰ φυσικὰ δὲν περιλαμβάνονταν στὰ ἐνδιαφέροντα τῶν λογίων. Οὔτε ὅμως κανένα ἀπὸ τὰ βήματα, ποῦ τότε ἄρχιζαν, γιὰ ἕναν πεζὸ λογοτεχνικὸ λόγον, οὔτε πάλι τὰ πρῶτα φανα-

13. E. Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, 2 (1881) 148-165.

14. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς*

Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας,⁶ 1975, 176-553. Πβ. Γ. Βουρνᾶς, ἐφ. *Καθημερινή*, 26 - 4 - 1940.

ριώτικα στιχουργικά φανερώματα. Ἡ λογοτεχνία εκπροσωπεῖται μόνο με τις δυὸ πρωτότυπες σάτιρες καὶ με τις μεταφράσεις : Gessner, Μεταστάσιος, Γκολντόνι· μονάχα τῆς πρώτης συγκρατεῖ ὁ Βασιλείου καὶ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου.

Ἡ ἔκθεση ἀντιπροσωπεύει ὀλοκάθαρα τὴν προοδευτικὴ μερίδα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τις θετικὲς ἐπιστῆμες, τὴν ἱστορία, τὴν κλασικὴ παιδεία (Ἀνάχαρσις), τὴν Ἑθικὴ (Κύρος), ἡ ἀπουσία κάθε ἔχθρας θρησκευτικῆς ἢ δογματικῆς παιδείας· περισσότερο ὅμως ἀπ' ὅλα τὸ φιλοπρόοδο πνεῦμα ποὺ ἀναδύεται, ἡ θέληση γιὰ γνώση — καὶ γιὰ γνώση στέρεη καὶ ἔλλογη, ὅπως ἀκριβῶς ἐρχόταν ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα — ὅλα καταδείχνουν διάθεση γιὰ καινούριο· αὐτὸ ἔφερνε ἡ τάξη τῶν ἐμπόρων στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία.

Ὅρισμένα στοιχεῖα δὲν τὰ συναντᾶμε στὴν ἔκθεση, ἀπὸ ἀγνοία ἴσως ἢ παραδρομῆ. Τὴν Ἑφημερίδα τῶν Πούλιων λ.χ. ἢ τὸν Ρήγα, ποὺ περνάει πλάγια μόνο. Λεῖπει ἀκόμα ὁ ἡπειρώτης Ψαλλίδας, καὶ τὸ πιὸ σημαντικό : λείπει ὁ Κοραῖς. Ἡ ἐκδοτικὴ του προσπάθεια δὲν εἶχε ἀκόμη ὀργανωμένη μορφή, ὑπῆρχε ὅμως ἡ «Ὁρθόδοξος διδασκαλία» τοῦ μητροπολίτη Πλάτωνος καὶ ἡ «Σύνοψις τῆς Ἱερᾶς ἱστορίας καὶ τῆς Κατηχήσεως» ἀπὸ τῆ μιᾶ, καὶ οἱ Χαρακτῆρες τοῦ Θεοφράστου, οἱ διορθώσεις στὸν Ἱπποκράτη, καθὼς καὶ ἡ συμβολὴ στὸν Ξενοκράτη· ξενόγλωσσα βέβαια αὐτά. Πενιχρὴ συγκομιδὴ σὲ σχέση με τὸ τί θὰ ἀκολουθοῦσε, ὥστόσο ἂν ὁ Βασιλείου τὸ ἐπιζητοῦσε, θὰ ἔβρισκε ἀρκετὰ νὰ μνημονεύσει· ὅπως ἔκανε ἄλλωστε με τὸν οἰκεῖο του Κοδρικᾶ. Ἴσως ὅμως νὰ μὴν εἶχε ἀκόμη συνδεθεῖ στενὰ με τὸν Κοραῖ· τὸ πρῶτο γνωστό μας μεταξὺ τους γράμμα εἶναι τῆς 17 Δεκεμβρίου 1799, ἕως τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1802 ἀνάμεσα στὸ «φίλιτατε» καὶ στὸ «Ἀλέξανδρε» παρεμβάλλεται πάντα ἓνα «κύρι». Μία μέρα μετὰ τὸ γράμμα πρὸς τὸν Φοριέλ ἔχουμε ἓνα ἄλλο τοῦ Κοραῖ πρὸς Βασιλείου¹⁵. Γνωρίζονται βέβαια καλά, ὅμως δὲν προχωροῦν πέρα ἀπὸ ἀπλὲς ἐμπορικὲς δοσοληψίες· μόλις λίγες μέρες ἀργότερα θὰ στείλει ὁ Κοραῖς τὸν φρεσκοτυπωμένο Ἱπποκράτη του : ἄρχιζε ἔτσι ἡ μακρὰ καὶ γόνιμη σχέση.

Τέλος, ἂς ἐπισημάνουμε τὸ πρῶμο ἐνδιαφέρον τοῦ Φοριέλ γιὰ τὰ νεοελληνικὰ πράγματα· ἀργὰ ὠρίμαζαν οἱ ἰδέες καὶ οἱ προοπτικὲς τοῦ Γάλλου διανοητῆ — τὸ πρῶτο δημόσιο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ νέα Ἑλλάδα ἐκδηλώθηκε τὸ 1823¹⁶.

15. Ἁ.Κοραῖς, Ἑλληλογραφία, Ν. Ε.Κ. 2, 1966, 11 ἀρ. 213.

16. Με τὴν κυκλοφορία τῆς ἀγγελίας γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν δημοτικῶν

Ἄλλοτε ὁ Βασιλείου λοιπόν, κινητικός καὶ πρόθυμος γιὰ γνωριμίες, ἦρθε πρὸς εὐκόλα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Φοριέλ· μάλιστα ἀποτέλεσε τὸν διάμεσο κρίκο τοῦ Ἑλληνα μὲ τὸν Γάλλο λόγιο. Ὁ Κοραῆς, προκειμένου νὰ πλησιαστεῖ ὁ Φοριέλ, ἀπευθύνεται στὸν Βασιλείου: ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν πολίτη Ἰω. Μάη, πού γύρευε τὴν ἄδεια νὰ συμμετάσχει στὴν ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου. Γράφει ὁ Κοραῆς (Μάρτης 1801): «Ἐγώ, μήτε ἐξεύρω μήτε δύναμαι νὰ μεταχειρισθῶ τὰ χρειαζόμενα μέσα διὰ νὰ ἐπιτύχω ὅ,τι ἐπιθυμεῖ ὁ Μάης. Ἐχεις τὸν τρόπον διὰ μέσου τινὸς φίλου σου νὰ λάβῃς ταύτην τὴν ἄδειαν παρὰ τοῦ Μινίστρου; Ἄν ὁ Fauriel ἦτον ἐξ ἀπορρήτων τοῦ Μινίστρου τοῦ πολέμου, τὸ πρᾶγμα δὲν ἤθελεν εἶσθε δύσκολον. Ἄλλ' αὐτοὶ οἱ διάφοροι ὑπάλληλοι ἀξιωματικοὶ τῶν Μινίστρων δὲν γνωρίζουσιν ἀλλήλους;»¹⁷.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Φοριέλ, ὁ Βασιλείου γνωρίστηκε καὶ μ' ἓναν εὐρύτερο λόγιο κύκλο. Ξέρουμε πὼς ἦταν οἰκεῖος μὲ τὴν Giulia Beccaria, τὴν κόρη τοῦ φιλόσοφου νομικοῦ καὶ μητέρας τοῦ Alessandro Manzoni. Σ' ἓνα ἀχρονολόγητο δελτάριο, πού τοποθετεῖται στὸν Αὐγούστο 1801, ὁ Κοραῆς ζητᾷ πάλι τὴ βοήθεια τοῦ Βασιλείου: «Ἐρώτησον τὴν κυρίαν Beccaria, πατρίδα, ἐποχὴν γενέσεως καὶ θανάτου τοῦ πατρὸς τῆς· ἐποχὴν πρώτης ἐκδόσεως τοῦ πρωτοτύπου ἰταλικοῦ»¹⁸.

Οἱ σχέσεις τοῦ Βασιλείου μὲ τὴν Βεκκαρία μᾶς ὀδηγοῦν πάλι στὸν Φοριέλ. Ἡ ἴδια, ὁ συνοδὸς τῆς Carlo Imbonati, στάθηκαν πολὺ κοντὰ στὸν Φοριέλ καθὼς καὶ στὴν κυρία Condorcet. Ὁ γιὸς τῆς, νεαρὸς ἀκόμα, δημιούργησε πολλὰς φιλίας μὲ τὸν ἀρκετὰ μεγαλύτερό του Φοριέλ, ἀργότερα τοὺς ἔνωσαν πνευματικοὶ ἀλλὰ καὶ οἰκογενειακοὶ δεσμοί. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον ὁ Βασιλείου εἶχε τὴ θέση του· στὰ 1802 ἔχουμε ἓνα δεύτερο γράμμα του πρὸς τὸν Φοριέλ, πού στέλνεται ἀπὸ τὸ Παρίσι στὸ Meulan, στὸ ἐξοχικὸ σπίτι τῆς κυρίας Condorcet, ὅπου περνοῦσε τὸν περισσότερον καιρὸ ὁ Φοριέλ.

Ogni qualvolta ci troviamo col signor Imbonati e con la signora Beccaria, noi parliamo di voi. La signora Beccaria si rimproverò sempre di non avervi ancora risposto. Secondo lei, ciò non avvenne

τραγουδιῶν καὶ τὴ μετάφραση τοῦ *I Profughi di Parga* τοῦ Ἰταλοῦ G. Berchet.

17. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, 2, 21.

18. ὁ.π. 2, 31. Ἀργότερα ὡστόσο ὁ Κοραῆς λησμόνησε φαίνεται τὶς σχέσεις τοῦ φίλου του μὲ τὴν κόρη τοῦ

Βεκκαρία: ὅταν τὸ 1806 κάποιον τυχαῖο περιστατικὸ τὸν ἔφερε σὲ ἐπιστολιμαία ἐπαφὴ μαζὶ τῆς, κοινοποίησε τὸ πρᾶγμα στὸν βιεννέζο πιά Βασιλείου, δῖχως νὰ μνημονεύσει τὴν παλαιὰ φίλια: βλ. ὁ.π., 2, 351.

per negligenza, ma per modestia. Essa trova il vostro stile così sublime, che essa, come dice, non osa rispondere, perchè non può inalzarsi alla stessa altezza. Trovasi anche in maggiore imbroglio dopo avere ricevuto la vostra lettera in italiano. Un tale idioma le toglie ogni pretesto, ma, nel tempo stesso, anche ogni coraggio. Io non vidi alcuno scritto di lei, ma credo che sia troppo modesta. La signora Beccaria si prepara a partire fra pochi giorni per l'Inghilterra insieme con l'Imbonati, e il nuovo abate che arrivò. Tutti i preparativi sono fatti; non le resta più che a prendere i passaporti. Essa vi scriverà senza dubbio prima della sua partenza. Le convenienze vinceranno dunque la modestia¹⁹.

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1802 ὁ Βασιλείου φέρνει καὶ πάλι σὲ ἐπαφὴ τὸν Κοραῆ μὲ τὸν Φοριέλ· αὐτὴ τῇ φορᾷ εἶναι ὁ Γάλλος ποὺ γυρεύει τῇ βοήθειᾳ τοῦ Ἑλληνα. Πρόκειται γιὰ ἓνα δυσκολονόητο χωρίο τοῦ Ξενοφώντος· συγκέντρωνε πληροφορίες γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ τὴν Ἀθηναϊκὴ κοινωνία τότε ὁ Φοριέλ, ἀπευθύνθηκε λοιπὸν στὸν Βασιλείου γιὰ νὰ ζητηθεῖ ἡ γνώμη τοῦ Κοραῆ. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Κοραῆ σώθηκε μαζί μὲ τὸ συνοδευτικὸ γράμμα τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Φοριέλ, ποὺ βρισκόταν πάντα στὸ Meulan. Γράφει λοιπὸν ὁ Κοραῆς στὸν Βασιλείου.

Mon cher ami,

On ne peut se tirer de ce maudit passage de Xénophon, qu'en supposant qu'il propose de faire une espèce d'emprunt forcé, pour former un fonds ou une banque nationale (ἀφορμὴν). Il regle cet emprunt depuis 10 jusqu'à 1 mine, selon les facultés de chaque citoyen, et selon le taux des contributions qu'il payait déjà à l'état. Si les intérêts qu'il conseille de donner aux actionnaires sont égaux pour tous et par conséquent injustes, cette injustice n'est qu'apparente. Car la première classe des contribuans ou des actionnaires, qui étaient par conséquent les plus riches, recevaient pour leurs dix mines (qui font 6000 oboles) trois oboles par jour ce qui fait par an Attique de 360 jours 1080 oboles. Il appelle cet interet, presque de 20 pour 100

19. Δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Α. de Gubernatis, *Lettere di Manzoni* Μιλάνο 1881, 19. Μοῦ τὸ ὑπέδειξε, ὅπως καὶ ἀρικετὲς ἀκόμη πληροφορίες τοῦ χρησιμοποιῶ ἐδῶ, ὁ κ. Φ.Η. Ἡλιού.

Γιὰ τὶς σχέσεις Φοριέλ-Μαντσόνι, βλ. κυρίως D. Christesco, *La Fortuna di A. Manzoni*, Παρίσι 1943., ὅπου καὶ βιβλιογραφία σχετικῆ.

(σχεδὸν ἐπίπεμπτον) *parcequ' en effet, pour être précisément ἐπίπεμπτον, au lieu de 1080 il fallait 1200 oboles. Il ajoute ναυτικόν, ce qui veut dire que cet intérêt équivalait à celui qu'on tirait des prêts maritimes. Cela n'est pas tout à fait exact. Le prêt maritime rapportait 22 1/2 jusqu'à 30 pour 100, ainsi que je l'ai noté d'après Démosthène (contemporain de Xenophon) dans mes notes sur les Caract. de Theophr. p. 294. Mais Xenophon vous répondra que c'était la première classe des citoyens qui était ainsi imposée, et que d'ailleurs si le profit qu'ils retiraient de cette imposition, était moindre que celui que leur rapportait [le] prêt maritime, ils avaient en recompense l'avantage de ne point exposer leurs capitaux au dangers de la mer, καὶ ταῦτα ἐν πόλει, ὃ δοκεῖ τῶν ἀθροωπίων ἀσφαλιστατόν τε καὶ πολυχορονιώτατον εἶναι. En voila pour la première classe, les capitalistes.*

Venons à la seconde. Si l'état eut offert à cette classe le même intérêt de 20 pour cent ἐπίπεμπτον, c'est à dire 600 oboles au particulier qui aurait prêté 5 mines (ce qui fait 3000 oboles) cela eut été une véritable injustice; puisque ce particulier aurait pu trouver dans le prêt maritime jusqu'à 30 pour 100 de bénéfice. Il fallait donc pour encourager les prêteurs de cette classe, leur donner aussi pour 5 mines de capitale la même somme de 1080 oboles, ce qui fait plus que 33 1/3 pour 100 πλεῖον ἢ ἐπίτριτον, car pour être précisément ἐπίτριτον, il fallait 1000 oboles.

Pour concevoir l'énorme disproportion dans l'intérêt que recevait la troisième classe; disproportion d'autant plus singulière que cette classe n'avait pas même en sa faveur le prétexte du prêt maritime, au quel ses facultés ne lui permettaient point de prendre part : pour concevoir, dis-je, cela il faut se rappeler, que cette classe comprenait tous les sans culottes d'Athènes; et que dans une Démocratie sur tout dans la Démocratie d'Athènes telle qu'elle était du temps du Xénophon, il était reçu en principe qu'il fallait favoriser la canaille. Or celui qui avait une mine c'est-à-dire 600 oboles à prêter à l'état, recevant 3 oboles par jour, avait de quoi se nourrir. Cette somme montait encore à 1080 oboles par an, ce qui fait près de deux mines ἐγγὺς δύο μυαῖν; car les deux mines font 1200 oboles. Je vais à présent vous transcrire le texte avec quelques petites corrections nécessaires. κτήσιν δὲ ἀπ' οὐδενὸς ἂν οὕτω καλὴν κτήσαιτο ὡς εἶπερ (il paraît qu'il faut lire κτήσαιτο ὡσπερ) ἀφ' οὗ ἂν προτελέσωσιν εἰς τὴν ἀφορμὴν. ᾧ μὲν γὰρ ἂν δέκα μυαῖ εἰσφορὰ γένηται, ὡσπερ ναυτικὸν σχεδὸν

ἐπίπεμπτον αὐτῷ γίγνεται, τριώβολον τῆς ἡμέρας λαμβάνοντι· ὃ δὲγ' ἂν πέντε μναί, πλείον ἢ ἐπίτριτον. οἱ δε γε πλείστοι Ἀθηναίων πλείονα λήφονται κατ' ἐνιαυτὸν ἢ ὅσα ἂν εἰσενέγκωσιν· οἱ γὰρ μνᾶν προτελέσαντες, ἐγγὺς δυοῖν μναῖν πρόσοδον ἔξουσι κτλ. *ce qui traduit littélement signifie: «Ils ne peuvent avoir un meilleur revenu, que celui qu'ils retireraient des avances (προτελέσωσιν) qu'ils auront faites pour la formation de ces fonds (ἀφορμήν). Celui qui aura contribué pour dix mines, en recevant trois oboles par jour, jouira d'un revenu presque égal à l'intérêt maritime, qui consiste dans la cinquième partie du capital par an. Celui qui n'aura déboursé que cinq mines, aura pour intérêt plus que le tiers du capital: et il se trouvera que la plupart des citoyens d'Athènes auront au bout de chaque année un intérêt au delà de la somme contribué; car ceux qui auront avancé une mine, auront un revenu annuel de près de deux mines».*

Voilà, mon cher ami, tout ce que je puis vous dire sur ce passage. Si vous en êtes content, vous pouvez le communiquer à M^r. Fauriel. Mais surtout conseillez-lui de se procurer la traduction Allemande, dont je vous ai envoyé ce matin la notice. Excuser mon griffonage, καὶ μέγα χαῖρε! Χαιρέτω δὲ καὶ ὁ σὸς φίλος!

Ἄ Ο Βασιλείου πάλι, μαζί με τὴν ἀπάντηση τοῦ Κοραῆ ἔστειλε κι ἓνα δικό του γράμμα στὸν Φοριέλ (12 Αὐγούστου 1802)²⁰.

20. Καὶ τὰ δύο γράμματα εἶναι ιδιόγραφα. Βρίσκονται στὰ χαρτιά τοῦ Fauriel στὸ Institut de France, στὸν φάκελο τῆς ἀλληλογραφίας του (N^ο 2327, ἀρ. 15α καὶ 15β). Πρωτομνημονεύονται ἀπὸ τὸν Sainte-Beuve, ὁ.π., 202. Πβ. P. et V. Glanchant, *Lettres à Fauriel*, Παρίσι 1902, 36. (Σημειῶνω πὼς στὸ τελευταῖο αὐτὸ βιβλίον ἀναγράφεται ὅτι στὸ ἀρχεῖο Fauriel βρίσκεται καὶ ἡ ἀλληλογραφία του μετὰ τὸν Μουστοξύδη· δὲν περιλαμβάνεται ὅμως σήμερα στὸν φάκελο ἀλληλογραφίας, πβ. Ibrovac, ὁ.π., 121 - 122. Ἡ Ἀγάθη Νικοκάβουρα, Ἄ Ο Μουστοξύδης καὶ ἡ Παιδεία, Κέρκυρα 1965, 105, ἀναφέρει ἀλληλογραφία Φοριέλ-Μουστοξύδη στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μπολόνιας:

Autografi raccolti da Cipr. Pal-loti, XXII). Τὸ γράμμα τοῦ Κοραῆ, δίφυλλο 0,21 × 0,18, δίχως ἡμερομηνία ἢ διεύθυνση, χαρτί ὑποκόκκινο, χωρὶς ὑδατόσημο. Τὸ γράμμα τοῦ Βασιλείου, δίφυλλο 0,24 × 0,18, χαρτί ἴδιο μετὰ τὸ προηγούμενο. Στὴ ράχη: *Au citoyen Fauriel à Meulan. Dep(artmen)t de Seine et Oise.* Ἄ Ο Ibrovac, ὁ.π. 116 - 117, χρησιμοποιεῖ αὐτὰ τὰ γράμματα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μιά τὰ συγγέει μετὰ ἓνα τρίτο — τὸ δημοσιεύω παρακάτω — καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διάβασε τὸ ἀν Π τῆς ἡμερομηνίας τοῦ τρίτου γράμματος σὰν ἀριθμὸ λατινικό, ὅπως συνηθιζόταν, κι ὅχι ἀραβικό· μετέγραψε λοιπὸν 1793 ἀντὶ γιὰ 1802, ἀνεβάζοντας ἔτσι ἀρκετὰ ψηλά τὴ σχέση Βασιλείου-

Paris le 24 Thermidor 10^e

Par la lettre que vous m'avez écrite le 22 du Cour(an)t, je vois, mon chere, que vous avez reçu le Xenophon. Vous ne me parlez pas du dernier volume d'Anacharsis que j'y avais ajouté pour l'explication des monaies, mais je presume que vous l'avez bien reçu, et que si vous n'en faites pas mention, c'est à cause de son peu d'utilité.

J'ai tout bonnement remis au comun ami Coray votre lettre et l'extrait de Xenophon, en le priant de me communiquer son opinion sur intelligence de ce passage. Je vous transmets sa réponse, qui me paroît satisfaisante.

Le projet paroît au premier aspect bizarre. Mais en se transportant à Athènes et dans les siecles reculés il faut admirer la beauté de l'ame de Xénophon. Les riches Atheniens etoient obligés d'armer des Galeres uniquement pour le service de l'état, sans en tirer aucun revenu, ne seroient ils pas charmés de mettre des fonds pour un etablissement, qui faisoit valoir leurs capitaux? Les riches, ceux d'un etat moyen et les pauvres tiroient egalemeut 3 oboles par jour, et cela paroît injuste, vu l'inegalité de la mise des capitaux. Mais les pauvres vivoient de cette rente, ceux d'un état moyen faisoient très avantageusement valoir leurs capitaux, et les riches n'avoient pas à se plaindre. Plut à dieu que des pareils etablissements fassent applicables à des grands Etats.

Le paradoxe sur le produit des vaisseaux de guerre cesse, lorsqu'on considère que Xenophon conseille à l'etat de fabriquer des batiments à noliser sur caution. Autre arrangement peut être aussi difficile à appliquer aux grands Etats, à cause de la confusion et des abus, qui en resulteroient.

Je vous envoie la traduction allemande du traite que Coray m'avoit indiqué, et qu'il croit propre à donner quelques lumieres sur l'article en question. Vous observerez que Mr Zeunius[?] saute par dessus les difficultés dans la traduction du passage et ne donne aucun eclaircissement dans les notes qu'il met après; mais de ce qu'il dit dans les notes précédentes, il resulte que Coray a bien deviné, je pense.

Un Epirote ne differe pas beaucoup d'un Tatare. Vous savez

Φοριέλ. Ἐὰς σημειώσουμε ἀκόμη πὼς τὸ ἐπίμαχο χωρίο τοῦ Ξενοφώντος εἶναι ἀπὸ τοῦς Πόρους, III, 9. Οἱ

διορθώσεις ποὺ πρότεινε ὁ Κοραῆς ἔχουν εἰσαχθεῖ, ἀπὸ ἄλλους φυσικά δρόμους, στὶς σημερινές ἐκδόσεις.

que les anciens avoient placé l'acheron, le Cocyte, et tous les conduits du Tartare vers l'Épire, preuve que de tous tems les habitans n'étoient pas les gens les plus policés. Il y a long tems, il est vrai, que je suis sorti du pays, mais je n'ai pas eu le bonheur de ressembler au Scythe Anacharsis. Ayez de l'indulgence pour mes imperfections. Salut & amitié

Basili.

P.S. C'est d'après le texte de Xenophon même, que le (c)itoyen Coray suppose l'année Athenienne de 360 jours. C'est bien desolant, il est vrai, que la puissance se manque de la raison et de la justice. C'est là honte des Athèniens que les projets de Xenophon soient restés sans exécution. Mais il y a toujours de la magnanimité, à chercher la vérité, et l'utile, il est toujours beau d'indiquer les moyens pour les mettre en pratique. Qu'il sait s'il ne viendra pas un jour le temp d'en profiter.

Je suis passé passé chez M. Condorcé pour y laisser la presente et le livre allemand, dont il est question dans la lettre, ayant scû qu'il n'y a occasion qu'une seule fois par semaine j'y [φθαρόμενο] tente-ment le livre et je remets ma lettre à la porte.

Λίγους μήνες αργότερα ο Βασιλείου έγκαταλείπει τὸ Παρίσι. Θὰ περάσει ἀπὸ τὴ Λυόν, τὴ Γενεύη, γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ τέλος γιὰ χρόνια στὴ Βιέννη — ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1803 ἕως τὸ 1817. Στὴ Λυόν ἀκριβῶς τὸν ἐπρόλαβε ἓνα σημεῖωμα ποῦ τοῦ εἶχε ἀπευθύνει ὁ Φοριέλ· ὁ Βασιλείου ἀπαντᾷ (24 Ὀκτωβρίου 1802), μιὰ θερμὴ φιλία διαφαίνεται καὶ στὸ ἀποχαιρετιστήριό γράμμα. Ἡ κυρία Condorcet, ἡ κυρία Beccaria, δυὸ ἄλλοι φίλοι κοινοί, ὁ Augustinis καὶ ὁ Smith (ποῦ δὲν μπόρεσα νὰ τοὺς ἐνοπίσω), ἡ ὑπόσχεση γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀλληλο-γραφίας καὶ ἐλπίδες γιὰ μιὰ καινούρια συνάντηση, ποῦ δὲν ἔμελε ὅμως νὰ πραγματοποιηθεῖ²¹.

Lyon le 2 Brum(ai)re 11^e

Monsieur Fauriel à Paris

J'ai reçu en arrivant ici le billet, que vous m'avez adressé à Paris

21. Καὶ αὐτὸ τὸ γράμμα βρῖσκεται στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Fauriel στὸ Institut de France, ἔ.π., ἀρ. 15γ. Μφ. 0,24 × 0,18· γραμμένο ἀπὸ τὴ

μία πλευρὰ καὶ διπλωμένο. Στὴ ράχη : *Au Citoyen Claude Fauriel, à Paris.* Ἰχνη σφραγίδας.

le 16 Vend(émiai)re. Nous nous sommes manqués plus d'une fois. La veille de mon départ je comptois venir vous faire mes adieux. Mais Me Beccaria m'a dit que vous étiez retourné à Meulan. Effectivement il fait le plus beau tems pour la campagne. Je compte rester ici 20 ou 30 jours, avant d'aller former mon établissement à Vienne. Si mes projets se réalisent, j'espère revoir la France et Paris pour les affaires de mon commerce. Mais partout où je serais, je me rappellerai toujours avec le plus grand plaisir de vos bontés pour moi. Je ne manquerai pas de vous donner de mes nouvelles. Et si je puis vous être de quelque utilité, disposez de moi à vos grès. Presentez mes respects, je vous prie à Madame C. Si elle a quelque commission à me donner, ici ou à Vienne je l'exécuterai avec le plus grand plaisir.

J'ai trouvé ici une lettre de notre commun ami Mr Augustinis. Il me promets de cultiver notre correspondance. Si vous avez de nouvelles de Mr Smith, vous m'obligerez en m'en faisant part. Je veux lui écrire d'ici pour affaire de commerce.

En attendant vos agréables nouvelles je vous salue de coeur.

Alexandre Basili

Rue Basse Ville No 144

à Lyon

Λίγο καιρό αργότερα (13 Μαρτίου 1803), ο Κοραής ειδοποιεί τον Βασιλείου που βρίσκεται ακόμη στη Λυόν, πώς ο Φοριέλ επέστρεψε τον δανεισμένο Ξενοφῶντα· άλλα σχόλια δὲν συνοδεύουν τὴν εἶδηση²². Σ' ἓνα μήνα περίπου τὸ τοῦ στείλει τὸ βιβλίο αὐτὸ μαζί με πέντε ἄλλα, πάντα χωρὶς περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὰ νέα τοῦ Φοριέλ.

Οἱ σχέσεις τοῦ Κοραῆ μετὰ τὸν Γάλλο φιλόλογο δὲν φαίνεται νὰ συσφίχτηκαν ποτέ. Ἄς προσέξουμε μιὰ λεπτομέρεια· στὸ γράμμα γιὰ τὸν Ξενοφῶντα ὁ Κοραῆς ἀποκαλεῖ τὸν Φοριέλ «ὁ σὸς φίλος». Κἀπως διαφορετικὰ παρουσιάζει τὸ πράγμα ὁ Βασιλείου, «notre ami commun» ὀνομάζει τὸν Κοραῆ²³. Ἡ διαφορὰ στὶς ἐκφράσεις ὀφείλεται ἄραγε σὲ δεδομένα ποὺ ἀγνοοῦμε, ἢ ἀπλῶς ὁ κοινωνικὸς Βασιλείου προσπαθεῖ νὰ συνδέσει ὅσο γίνεται τοὺς σοφοὺς φίλους του; Νομίζω πὼς πρέπει νὰ

22. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, 2, 63.

23. Ὁ Sainte-Beuve ὀ.π. 202, προχωρεῖ περισσότερο· βάζει τὸν Βασιλείου νὰ γράφει «Notre bon ami Coray, qui vous aime et vous estime

infiniment». Ἄνοιξε ἔτσι τὸν δρόμο σὲ μιὰν ὑπερεκτίμηση τῶν σχέσεων Κοραῆ-Φοριέλ, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ὅσα γνωρίζουμε.

κλίνουμε πρὸς τὴ δευτέρη ἐκδοχή. Κοραῆς καὶ Φοριέλ ἔζησαν στὸν ἴδιο χῶρο· κοντὰ στὸν Βασιλείου συναντᾶμε ἐκεῖνα τὰ χρόνια κι ἄλλα κοινὰ καὶ στοὺς δυὸ ὀνόματα, ὅπως τὸν Cabanis καὶ τὸν Hase²⁴, ἀλλὰ τίποτα δὲν βεβαιώνει κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰν ἀπλὴ γνωριμία.

Ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1803 ὁ Βασιλείου βρίσκεται πιά στὴ Βιέννη. Φαίνεται πὼς δὲν κράτησε ἀλληλογραφία μὲ τὸν Φοριέλ, πρόστρεξε λοιπὸν στὸν Κοραή. Ὁ τελευταῖος ἀπάντησε ἀρκετὰ ἀδιάφορα (1η Ἰουλίου 1804): «Τὸν Fauriel εἶναι χρόνος ἀφ' οὗ δὲν τὸν ἴδον. Δὲν ἐξεύρω τι κάμνει, μήτε ἂν κρατῆται ἀδιαλείπτως εἰς τῆς Καλυψοῦς τὴν νῆσον»²⁵.

Ἡ ἀναχώρηση τοῦ Βασιλείου ἀπὸ τὸ Παρίσι μείωσε τὶς πιθανότητες ἐπαφῆς. Ἀπὸ τὸ 1804 καὶ ὕστερα, δὲν συναντᾶμε πιά πουθενὰ οὔτε μνεῖα, οὔτε ἔστω ὑπαινιγμὸ στὰ γράμματα ἢ στὰ γραφτὰ τοῦ Κοραῆ γιὰ τὸν Φοριέλ. Οἱ δύο λόγιοι ἄλλωστε ζοῦν ἀποτραβηγμένοι ὁ καθένας στὸ δικό του ἐργαστήριο, ἀφοσιωμένοι στὰ μακρόπνοια σχέδιά τους.

Ὁ Φοριέλ ζεῖ τὸν περισσότερο καιρὸ στὴν «νῆσον τῆς Καλυψοῦς», στὸ Meulan δηλαδή, μελετᾷ τοὺς στωικούς, τὶς ἀνατολικὲς γλῶσσες, τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία καὶ ποίηση τῆς νότιας Γαλλίας, ἔργο ποῦ θὰ τὸν ἀπασχολήσει γιὰ ὅλην του τὴ ζωὴ. Τὰ τεκμήρια γιὰ νὰ στηρίξουμε ἓνα ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ νεοελληνικὴ φιλολογία λείπουν ἕως τὸ 1820. Ἐνδιάμεσα ὑπάρχει βέβαια ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Μουστοζύδη, μαρτυρημένη τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1809²⁶. Ὁ Μουστοζύδης θὰ μείνει ὡς τὸ τέλος ὁ πιὸ κοντινός του ἀπὸ τοὺς νεοέλληνες· ἡ κοινὴ γνωριμία μὲ τὸν Manzoni ἀποτελοῦσε ἐδῶ τὸν συνεκτικὸ κρίκο.

Φαίνεται πὼς τὸ ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης ἔδωσε μιὰν ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἀναζωπυρωθεῖ τὸν ἐνδιαφέρον του· ἓνα ἀχρονολόγητο δελτάριο τοῦ Ν.Σ. Πίγκολου²⁷, ποῦ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὸν Ἰούλιο

24. Γιὰ τὸν σύνδεσμο τοῦ Cabanis μὲ τὸν Κοραή, βλ. Ἐλληλογραφία, 2, 422 καὶ Λόγιος Ἐρμῆς, 1819, 644. Ὅσο γιὰ τὸν Hase, βλ. Michel Bréal: *La Jeunesse de Ch. B. Hase*, «Revue des deux Mondes» 56 (1883) 358 καὶ I. Καλιτσουνάκη, Ἐ. Κοραῆς καὶ Κ. Β. Hase, «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 8 (1933) 49 - 70 ὅπου καὶ οἱ συμπληρώσεις τοῦ Σ. Β. Κουγέα.

25. Ἐλληλογραφία, 2, 168.

26. J. B. Galley, ὁ.π. 161.

27. Ἀδημοσίητο, ἀλλὰ χρησιμοπονημένο μὲ κάποιες παρανοήσεις ἀπὸ τὸν Ibronac, ὁ.π. 126.

Ὁ Πίγκολος, εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, στὴ νεκρολογία του γιὰ τὸν Φοριέλ ἔγραφε: «πρὸς δὲ τοὺς Ἕλληνες ἔτρεφεν ἐξαίρετον ἀγάπην, γνωρίσας ἔκπαλαι τὸν ἀοίδημον Κοραῆν καὶ τὸν φιλόπατριν Ἀλέξανδρον Βασιλείου. Ὅθεν, μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ ὑπὲρ ἐλευθερίας πολέμου ἐσπούδασεν ἀμέ-

τοῦ 1821, φανερώνει πῶς ὁ Πίγκολος τοῦ δίδασκε τὰ νέα ἑλληνικά. Γιὰ ἀναγνωσμάτιο χρησιμοποιεῖται ὁ Περραιβὸς ἀλλὰ καὶ τὸ Σάλπισμα Πολεμιστῆριον τοῦ Κοραΐ· ἓνας καινούριος ἐμπιστος βρίσκεται πάλι πῶς κοντὰ στὸν Φοριέλ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κοραΐ. Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο ἄλλωστε τοῦ Φοριέλ διαπιστώνουμε πῶς δὲν ἦταν αὐτὸ τὸ μόνο κοραϊκὸ κείμενο ποὺ μελέτησε ὁ Γάλλος. Ἡ ἔμμετρη μετάφραση τοῦ Κοραΐ ἐνὸς δημοκρατικοῦ τετράστιχου (περασμένη στὶς σημειώσεις τοῦ Βίου τοῦ Βρούτου ἀπὸ τὸν Πλούταρχο) ἀντιγραμμένη ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Φοριέλ, μαζὶ μὲ τὸ δεῖγμα μετάφρασης ἀπὸ τὸν Περί Στεφάνου τοῦ Δημοσθένους (δημοσιευμένο στὰ προλεγόμενα τοῦ Πλούταρχου καὶ στὸν Λόγιο Ἐρμή)²⁸, δείχνουν πῶς τὰ νεοελληνικά τὰ ἔμαθε ἀπὸ λόγιους τοῦ κοραϊκοῦ κύκλου.

Ὁ ἴδιος ἄλλωστε αὐτὸς κύκλος βοήθησε τὸν Φοριέλ στὸν καταρτισμὸ καὶ στὴν ἐπεξεργασία τῆς συλλογῆς του : «Ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τῶν ποιημάτων ποὺ ἀποτελοῦν τὴ συλλογὴ αὐτῆ, προέρχεται ἀπὸ τὸν διάσημο γιατρὸ Κοραΐ, ποὺ τὰ εἶχε χαρίσει στὸν κύριο Κλονάρη· ἀπὸ αὐτὸν πῆρα ἀντίγραφα μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ κυρίου Πίγκολου» σημειώνει στὸν πρόλογό του²⁹.

Μὲ τὴν ἔκδοση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν (ὁ α' τόμος ἀρχὲς Ἰουνίου, ὁ β' τέλη Δεκεμβρίου 1824, ἀλλὰ μὲ χρονολογία 1825)³⁰, ὁ Φοριέλ εἰσχωρεῖ ἀποτελεσματικὰ στὸν χῶρο τοῦ φιλελληνισμοῦ· ἡ συλλογὴ του δίνει μιὰν καινούριαν ὥθηση στὸ εὐρωπαϊκὸ ἐνδιαφέρον. Πράξη πολιτικῆς ὑποστήριξης καθαρῆ, ταυτόχρονα ἀποφασιστικῆ συμβολὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς ἀντίληψης, ποὺ τόσο τὴ ζητοῦσε τότε ἡ Εὐρώπη, τοῦ «τί ἀκριβῶς εἶναι αὐτοὶ οἱ Νεοέλληνες». Παράλληλα φυσικά, καὶ κάπως ἀνεξάρτητα, πράξη πολιτιστικῆς ἐπιλογῆς γιὰ τὰ ἴδια τὰ εὐρωπαϊκὰ ρεύματα· κάτι σὰν λογοτεχνικὸ μαυφέστο.

Ἡ εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ εἶναι γνωστὴ. Τὰ ἑλληνικά δημοτικὰ τραγούδια ὡς ποιητικὸ εἶδος πῆραν ὑψηλὴ θέση στὴν εὐρωπαϊκὴ αἰσθητικὴ κλίμακα· συνάμα ἡ εἰκόνα τῶν Νεοελλήνων, ὅπως προβάλλει κι ἀπ' τὰ

σως νὰ γνωρίση ἐντελῶς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ πνεῦμα τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων». *Ἡ Ἑλλάς, ἐφημερίς τῶν ἀρχῶν τῆς I' Σεπτεμβρίου* ἀρ. 165, 28 - 8 - 1844.

28. Στὴ βιβλιοθήκη Victor Cousin à la Sorbonne, ms. ἀρ. 195 σσ. 9 καὶ 69 - 70.

29. C. Fauriel., *Chants Populaires de la Grèce Moderne*, 1, Παρίσι, 1824, II.

30. Α. Δρούλια, *Γύρω στὶς πρώτες Σολωμικὲς ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις*, «Μνημόσυνον Σοφίας Ἀνωιιάδην», Βενετία 1974, 388.

τραγούδια, αλλά κυρίως από τὰ σχόλια πού τὰ συνοδεύουν, κάλυψε ένα μεγάλο ποσοστό στή σύνθεση πού διαμόρφωσε ἡ διεθνῆς κοινή γνώμη γιά τόν ἐπαναστατημένο λαό. Ὁ Φοριέλ μαζί μέ τόν Πουκεβίλ ἀποτελοῦν τίς πιό χρησιμοποιοιμένες πηγές γιά τούς πολυάριθμους συγγραφεῖς πού δοκίμαζαν νά σκιαγραφήσουν τήν «σημερινή κατάσταση τῆς Ἑλλάδας».

Ἡ πραγματοποίηση λοιπόν τῆς ἔκδοσης, ἔφερε τόν Φοριέλ καί τόν Κοραῖ πλάι πλάι στόν ἴδιον ἀγώνα. Γιά νά ἐρμηγέψουμε τή στάση τοῦ τελευταίου ἀπέναντι στή συμβολή τοῦ συλλέκτη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, εἶναι ἀναγκαία μιᾶ ἀναδρομή στίς προσλαμβάνουσες τοῦ Κοραῖ γιά τὸ θέμα, πρὶν ἀκόμα τὸ βιβλίο τοῦ Φοριέλ διαμορφώσει ἀντιλήψεις καί δημιουργήσει καταστάσεις.

* * *

Πρώτη — ὅσο ξέρω — φορὰ ἀντιμετωπίζει ὁ Κοραῖς θέμα δημοτικῶν τραγουδιῶν στὰ 1788. Δὲν τὸ θέτει ὁ ἴδιος· τὸ ἔναυσμα προέρχεται ἀπὸ τὸν Γάλλο φίλο του Clavier, ὁ ὁποῖος, μόλις ἔμαθε τὴν ὕπαρξη τοῦ Σμυρναίου Πρωτοψάλτη γύρεψε τὴ χάρη νὰ τοῦ σταλοῦν γιά δείγμα ὀρισμένα τραγούδια. Οἱ περιηγήσεις τοῦ Guys, ὅπου οἱ ἑλληνικοὶ χοροὶ καί ἡ μουσικὴ ἐπαινοῦνται ξεχωριστά, μάλιστα οἱ σχετικὲς περιγραφές ἀπὸ τὴν Ἐλισάβετ Λομάκα-Chénier ἦταν πρόσφατο ἐρέθισμα (ἡ τρίτη ἔκδοση τοῦ Guys ἔγινε τὸ 1783) πού ἐξηγεῖ εὐκολὰ τὴν περιέργεια τοῦ Γάλλου³¹. Τὴν ἀντίδραση τοῦ Κοραῖ τὴν παρακολουθοῦμε ἀπὸ τὸ γράμμα πού ἔστειλε (20 Δεκεμβρίου 1788) στόν Πρωτοψάλτη, μεταβιβάζοντας τὸ αἴτημα. Φαίνεται ἐκπληκτος καί κάπως σὲ δύσκολη θέση — συνάμα προσθέτει καί τίς συμβουλές πού θεωροῦσε ἀπαραίτητες : «Τὸ νόστιμον ἦμῶς εἶναι ὅτι ἀκούσας τὸ ὄνομα τοῦ μουσικοῦ, μέ παρκαλέσει νὰ σὲ γράψω νὰ μέ πέμψῃς μερικά τραγούδια ρωμαϊκά, σημειωμένα μέ τὰ σημεῖα τῆς μουσικῆς τῶν Εὐρωπαίων. Ὅθεν, φίλε μου, παρακαλῶ σε νὰ ἐκλέξῃς τρία ἢ τέσσερα τραγούδια πολιτικά, τὰ ἡδονικώτερα, καί τοιαῦτα ὅπου νὰ μὴν ἔχῃσι λέξεις τούρκικας ἢ καὶ ὅσον εἶναι δυνατὸν ὀλίγας, ἐπειδὴ καί αὐτὸ εἶναι αἰσχρὴν τῶν δυστυχῶν Ρωμαίων(...). Αὐτὰ λοιπόν τὰ τραγούδια, θέλει εὔρης κανένα μουσικὸν Εὐρωπαῖον, νὰ τὰ τραγουδήσῃς ἔμπροσθέν του, διὰ νὰ τὰ βάλῃ αὐτὸς

31. Ὁ Clavier ἀργότερα σκόπευε νὰ ἐκδόσῃ τὰ κατάλοιπα τοῦ Guys. Βλ. Ἴφρ. Ἀναστασιάδου, Ὁ Φιλέλ-

λην Γάλλος περιηγητὴς Π.Α. Γκιός, «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», 47 (1972) 130.

εις σημεία μουσικῆς ἰδικῆς των, ἔπειτα νὰ σὲ τὰ τραγουδήσῃ διὰ βεβαιωθῆς ἂν ἐμιμήθῃ καλῶς τὸν ἦχον. Τὸν μουσικὸν θέλῃ σὲ τὸν εὖρη ὁ Δόμιμος (...), καὶ παρακαλῶ σε νὰ τὸ κάμῃς ἐξάπαντος δι' ἀγάπην μου. Καὶ δύο μόνον τραγούδια, νομίζω, εἶναι ἀριετὰ· μόνον νὰ εἶναι ὀρθῶς γραμμένα(....). Ἴδε τίνι τρόπῳ ἔχεις νὰ μ' ἐλευθερώσῃς ἀπ' αὐτὸ τὸ βάσανον»³². Τελικὰ ὁ Πρωτοψάλτης ἔστειλε τὰ τραγούδια, καὶ ὁ Κοραῆς δὲν σχολίασε τίποτα περισσότερο. Σημειώνω πῶς ἡ περιγραφή τῶν τραγουδιῶν ταιριάζει μὲ ὅτι ὀνομάζουμε μὲ τὴ σημερινὴ διαίρεση «φαναριώτικα» ἢ «ρίμες»: λέξεις τουρκικῆς ὑπάρχουν μονάχα στὰ εἶδη αὐτά, ἀντίθετα μὲ τὰ «κανονικά» δημοτικὰ τραγούδια.

Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα (1804), ἔχουμε μιὰ ποιοτικὴ κρίση τοῦ Κοραῆ γιὰ τὰ φαναριώτικα τραγουδάκια ποὺ συνηθίζονταν στὶς πόλεις. Ἀπαντώντας σὲ μιὰ αἴτηση τοῦ Barbîé du Bocage νὰ τοῦ μεταγράψῃ καὶ μεταφράσῃ κάτι τραγούδια ποὺ εἶχε συγκεντρώσει ὁ Πουκεβίλ στὴν πρώτη του ἐπαφὴ μὲ τὸ ἑλλαδικὸ χῶρο, ὁ Κοραῆς εἶναι κατηγορηματικός: «Ce qui a été traduit (...) comme vous verrez, est passablement détestable»³³. Ἡ γνώμη αὐτὴ τοῦ Κοραῆ ἦταν γνωστὴ, εἴτε καὶ κοινὸς τόπος τῆς ἐποχῆς: τὸ 1807, ὅταν ὁ Νικολόπουλος ἐπιζητεῖ μὲ κάθε τρόπο τὴν εὐνοιά του, δὲν θὰ παραλείψῃ νὰ κατηγορήσῃ «τοὺς σημερινούς ἀθλίους ποιητὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἵτινες παραχαράττουσι καὶ παντάπασι διαστρέφουσι τὴν ἀρμονικωτάτην σημερινὴν ἡμῶν γλῶσσαν Τουρκοχυδαῖζοντες καὶ Ἰταλοχυδαῖζοντες(...): ἢ τοιαύτη ἀνωμαλία εἰς τὸν χυδαῖον ὄχλον φαίνεται ἡδίστη ἀρμονία καὶ εὐρρυθμία»³⁴.

Πρόκειται ὡστόσο πάντοτε γιὰ τραγούδια λαϊκά, ποὺ οὔτε ὁ Φοριέλ, οὔτε οἱ μεταγενέστεροι τιμῆσανε μὲ φωτιστέφανο σὰν τὰ «δημοτικά», τὰ ἄφησαν πάντα στὸ περιθώριο τῶν συλλογῶν· ρίμες, φαναριώτικα, δίστιχα — αὐτὰ ὅμως τραγουδοῦσε ὁ λαὸς στὴν Πόλη καὶ στὴ Σμύρνη, στὸ περιβάλλον ἐνὸς ἐμπόρου. Τὰ ἄλλα, τὰ τραγούδια τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν (παραλογές, κλέφτικα κλπ.) δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὰ συναντήσῃ: ἐκτὸς ἂν τὰ ἀναζητοῦσε.

Ἐκείνην ἀκριβῶς τὴ χρονιά ὁ Κοραῆς βρίσκεται μπροστὰ σὲ τραγούδια ποὺ σήμερα τὰ θεωροῦμε «καθαυτὸ» δημοτικὰ. Ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις, γιὰ νὰ καταρτίσῃ ἕναν γλωσσικὸ ἄτλαντα, συγκέντρωσε τὸ ἀπαραίτητο ὕλικό· ἀνάμεσά του κι ἕνα ὑποτιθέμενο δεῖγμα τῆς γλώσσας τῶν Ἑλλήνων τῆς Κορσικῆς: Τρία τραγούδια κι ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ

32. Ἀλληλογραφία, 1, 108 καὶ 130.

34. Ἀλληλογραφία, 2, 370.

33. Ἀλληλογραφία, 2, 221.

Κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιο, παραφρασμένο. Ζήτησαν ἀπὸ τὸν Κοραῆ νὰ μεταφράσει γαλλικὰ καὶ νὰ σχολιάσει τὰ κείμενα. Τὰ γεγονότα τὰ ξέρουμε καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη πηγὴ τους, τὰ σχετικά ἔγγραφα³⁵, καὶ ἀπὸ ἓνα γράμμα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου (17 Δεκεμβρίου 1807) : «Ἐξευρε λοιπὸν ὅτι τὰ σταλέντα διὰ νὰ μεταφράσω ἦσαν τραγῳδία τῶν ἀποικισάντων Γραικῶν εἰς τὴν Κύρνον· ἀλλ' ὅποια τραγῳδία, φίλε; δὲν εἶχα ὁ ταλαίπωρος καιρὸν νὰ κρατήσω ἴσον, μήτε δύναμαι νὰ σὲ δώσω τώρα ἰδέαν τῆς ἀθλιεστάτης καὶ ἀξιοθρηνήτου χηνωδίας αὐτῶν, παρὰ νὰ σὲ ἐνθυμήσω τὴν ἀρχὴν ἑνὸς τραγωδίου, τὸ ὅποϊον ἴσως ἤκουσας εἰς τὴν σημερινὴν Ἑλλάδα.

Χριστὸς ἀνέστη μάτια μου, κί' ἔλα νὰ φιληθοῦμε,

Κόψε καὶ κληῖμ' ἀπτὸν ἌΣΜΑ κ' ἔλα ναῦλογηθοῦμε.

Τοῦτο, φίλε, τὸ δίστιχον εἶναι (χωρὶς ὑπερβολὴν) Ἄνακρεόντειον εἰς τὴν κομψείαν, παραβαλλόμενον πρὸς τὰ νῦν τραγῳδία τῶν ἀθλιῶν ἀποίκων Γραικῶν τῆς Κύρνου. Μ' ὄλον τοῦτο προσταγμένος ἀπὸ τὸν Μινίστρον (...) τὰ μετέφρασα μὲ μεγάλην ἀηδίαν καὶ ἀγανάκτησιν, καὶ μὲ σημειώσεις (ὡς ἔκδοσιν ἀξιολόγου συγγραφῆς) τὰ ἐστόλισα, ἐπειδὴ ἐζήτηι ρητῶς καὶ σημειώσεις δηλωτικὰς τῆς νῦν διαλέκτου παραβαλλομένης πρὸς τὴν ἀρχαίαν. Ὅταν ἐτελείωσα τὰ σχόλια τῶν ἀσμάτων, μὲ ἤλθε λογισμὸς νὰ πληρωθῶ τὴν ἀηδίαν· καὶ ἡ πληρωμὴ ἦτο νὰ προβάλλω εἰς τὴν ἀπόκρισίν μου τὰ προσφορώτερα καὶ ταχύτερα μέσα τῆς παιδείας(...)»³⁶.

Φυσικὰ τίς ἰδιωτικὲς ἐτοῦτες σκέψεις δὲν τίς γνώριζαν οἱ ἀντι-κοραϊστῆς: γιὰ νὰ κατακεραυνώσῃ κάποιον γλωσσικὸ παράδειγμα τοῦ Κοραῆ, ὁ Νεόφυτος Δούκας τὸ χαρακτηρίζει πλάσμα «τραγωδειῶν Μπουκοβαλειῶν»³⁷. Ὁ Ἀλέξ. Βασιλείου, ὑπερασπίζοντας τὸν δάσκαλό του, παρακάμπτει τὴν κατηγορία, δὲν ἀπορρίπτει ρητὰ τὴν προέλευση τοῦ παραδείγματος³⁸, μόνον περιορίζεται, στὴν ἀπάντησή του πρὸς τὸ Δούκα, σὲ ὑπαινιγμὸ : «τὰ κατὰ σὲ (...) Ποκοβαλικά(...) παραδείγματα»

35. Π.Κ. Ἐνεπεκίδης, *Κοραῆς-Κούμας-Κάλβος*, Ἀθήνα 1967, 42-64. Τὰ τραγούδια πού δημοσιεύει ὁ Ἐνεπεκίδης περιληφθῆκανε καὶ στὴ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ, προσερχόμενα ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ. Ὁ Ἐνεπεκίδης δὲν τὸ σημειώνει, οὔτε συσχετίζει τὰ ἔγγραφα μὲ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ.

36. Ἄλληλογραφία, 2, 434.

37. Νεοφ. Δούκα, Ἄπάντησις. Πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου, Βιέννη, 1809, 81.

38. «Θέλουν χαρεῖν οἱ φίλοι σου καὶ οἱ ἐχθροὶ πλαντάξουν». Πρόκειται γιὰ στίχο τοῦ Σαχλίκη· βλ. G. Wagner, *Carmina Graeca medii aevi*, Λιψία 1874, 64, στ. 45 στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα.

καὶ «Ἄλλ' ἐσὺ ἀποδοκιμάζεις τὰς τοιαύτας ἐρεῖνας ὡς Ποκοβαλικὰς»³⁹. Δὲν εἶναι ὅσο θὰ θέλαμε σαφεῖς οἱ φράσεις αὐτές. Δείχνουν μονάχα συγκρατημένη εἰρωνία, ἢ μήπως ὑποδηλώνουν κάποια παραδοχὴ τῶν τραγουδιῶν στοὺς κύκλους τῆς Βιέννης;

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, στὴ Βιέννη ἀκριβῶς, πέντε χρόνια ἀργότερα θὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ πρώτη «συλλογὴ» ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Τὸ πῶς πραγματοποιήθηκε ἡ γερμανικῆς ἐμπνεύσεως συλλογὴ, τὸ ξέρουμε ἀπὸ ἀρκετὲς πηγές (ποὺ ὥστόσο δὲν ἔχουν συσχετισθεῖ ὅλες σὲ μιὰ σύνθεση): ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει εἰδικῶς ἐδῶ, εἶναι πῶς μόλις καταρτίστηκε ἀπὸ τὸν Θ. Μανούση ἡ πρώτη αὐτὴ συναγωγὴ, ὁ Βασιλείου φρόντισε νὰ στείλει — ἢ νὰ σταλθεῖ — ἓνα ἀντίγραφο καὶ στὸν Κοραή. Ὁ Κοραῆς δὲν δυσανασχέτησε: «Τὰ Βοκοβαλικά ἄσματα ἔκαμες καλὰ νὰ μὲ τὰ στείλῃς· ἀλλ' οὐδ' αὐτὰ καιρὸν ἔλαβ' ἀκόμη ν' ἀναγνώσω. Τοῦτο μόνον ἐπαρατήρησα μ' εὐχαρίστησιν, ὅτι δὲν εἶναι ὁμοιοτέλευτα» ἀπαντοῦσε στὸν Βασιλείου στίς 21 Νοεμβρίου 1816.

Ὅστόσο, εἴτε τὰ διάβασε ποτέ, εἴτε ὄχι, πάντως δὲν τὰ κράτησε κοντὰ του. Τὰ παραχώρησε (πότε ἀκριβῶς δὲν τὸ διαπιστώνω) στὸν Χριστόδουλο Κλονάρη. Ἡ ἀφάνεια στὴν ὁποία περιέπεσε ἡ συλλογὴ γιὰ καιρὸ, ἀνησύχησε τὸν συντάκτη τῆς, τὸν Θ. Μανούση, ὁ ὁποῖος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παπασιλιώτης, «ἔγραψεν καὶ δεῦτερον τῶ ἐν Παρισίοις Πικκόλω, ἕνα μάθη περὶ τῆς συλλογῆς»⁴⁰. Μὲ τὴ μεσολάβηση λοιπὸν τοῦ Πικκόλου, ὅπως ἄλλωστε ξέρουμε, ἔφτασαν τελικὰ τὰ τραγούδια στὸν μελλοντικὸ τους ἐκδότη, τὸν Φοριέλ.

Αὐτὰ στὸ Παρίσι. Στὴ Βιέννη ὅμως καὶ στὴ Γερμανία, ἀν ἡ συλλογὴ δὲν τυπώθηκε στὴν ὥρα τῆς, ἔκαμε ὅμως τὴν τροχιὰ τῆς: Ὁ Haxthausen τὴν περιέφερε στοὺς λόγιους κύκλους, ποὺ ἦταν ὄριμοι νὰ τὴν ἀποδεχτοῦν. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λαϊκὴ ποίηση ἦταν ἐκεῖ ἔντονο· σημειώνω τὴν ἀνάλογη συλλογὴ τῶν σέρβικων τραγουδιῶν. Ὁ Herder, ἀπὸ τοὺς πρωτοστάτες τοῦ λαογραφικοῦ κινήματος, στὴ δεύτερη ἐκδοσὴ τῆς ἀνθολογίας του εἶχε προγραμματίσει χωρὸ καὶ γιὰ ἓνα νεοελληνικὸ τραγούδι⁴¹.

39. Ἐπιστολὴ Ἀλέξανδρον Βασιλείου πρὸς Νεόφυτον Δούκαν, Βιέννη 1809, 51 καὶ 50. Πβ. σχετικὰ Κ.Θ. Δημαρχᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 1977, 63.

40. Στὴ νεκρολογία γιὰ τὸν δάσκαλό του, ἐφ. «Ἀθηνᾶ», 8-11-1858. Οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχει ὁ Παπα-

σιλιώτης πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Μανούση, ὅπως συνάγουμε κι ἀπὸ χαρακτηριστικὸ λάθος· ἡ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ θεωρεῖται τυπωμένη στὰ 1816, ἡ παραδρομὴ ἐνισχύει τίς πιθανότητες προφορικῆς γνώσης τῶν περιστατικῶν.

41. Τὴν πληροφορία τὴν παίρνω

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἐκδότες τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ, Φαρμακίδης, Κοκκινάκης, Μανούσης, ἀλλὰ καὶ γενικότερα οἱ Ἕλληνες τῆς Βιέννης, τῆς αὐστριακῆς τότε Τεργέστης καὶ τῆς Γερμανίας, χάρις στὴ συλλογὴ τοῦ Μανούση, μὰ καὶ στὸ ἐπιτόπιο κλίμα, ἀρχίζουν νὰ προσβλέπουν μὲ ἐνδιαφέρον στὰ τραγούδια. Οἱ σχετικές τους ἀναφορὲς (ἄλλες θησαυρισμένες κι ἄλλες ὄχι) δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ· τίς μνημονεύω μονάχα γιὰ νὰ φανεῖ ὁ βαθμὸς τῆς πυκνότητάς τους : 1 Δεκεμβρίου 1816 (λίγες μέρες δηλαδὴ ὕστερα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Βασιλεῖοῦ ποῦ μνημονεύσαμε) : ὁ Μανούσης, εἴτε ὁ Φαρμακίδης, μεταφέρει στὸν Λόγιο Ἑρμῆ τὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ Κοπιτάρ γιὰ τὸ *Researches in Greece* τοῦ W.M. Leake· σταματώντας στὴν εὐχὴ τοῦ Κοπιτάρ νὰ παρυσιαστῆι στὸ κοινὸ μὴ συλλογὴ μὲ γνήσια ἑλληνικὰ τραγούδια, ὁ Ἕλληνας τὴν ἐπιδιοκίμαζει καὶ τὴν μεταφέρει στὸ κοινὸ του. Ὁ Leake στὸ ἔργο του εἶχε δώσει κιόλας ἓνα δεῖγμα. Στὰ 1817 ὁ Κ. Ἀσώπιος (Τεργέστη) χρησιμοποιεῖ τὰ «ἡρωικὰ καὶ δημοτικὰ ἄσματα» γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει γλωσσικὰς σημασίεσ⁴², καὶ ὁ Κ. Οἰκονόμος, κοντὰ στὰ ἄλλα νεοελληνικὰ δημιουργήματα συγκαταριθμεῖ καὶ τὰ «δημῶδη καὶ κοινὰ τραγούδια» ποῦ «μαρτυροῦσι καὶ τὴν σήμερον τὴν εὐφυῖαν τῶν ἀπογόνων»⁴³. Στὶς 28 Ἰανουαρίου 1818 ὁ Φιλολογικὸς Τηλέγραφος δημοσιεύει ἓνα γράμμα τοῦ Κ. Σκούφου ἀπὸ τὸ Μόναχο, ὅπου μεταφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ὁ θαυμασμὸς τοῦ Γκαῖτε : «τὰ ἄσματα ταῦτα εἶναι τὸ εὐφύεστερον μίγμα τῶν ἐλεγείων, λυρικῆς ποιήσεως καὶ ἐποποιίας»· τὴν πληροφορίαν τὴν εἶχε ὁ ἐπιστολογράφος ἀπὸ τὸν Thiersch. Στὸν Λόγιο Ἑρμῆ πάλι, ὁ Κοκκινάκης ἀναφέρεται στὰ «ἐθνικὰ μας τραγούδια»⁴⁴, ἐνῶ τὴν ἴδια χρονιά τυπώνεται στὴν Βιέννη ἡ πρώτη συλλογὴ ἄγραφων τραγουδιῶν «Διάφορα ἠθικὰ καὶ ἀστεῖα στιχογραφήματα» ἀπὸ τὸν Ζήση Δαούτη.

Τὸ 1819 ὁ Φιλολογικὸς Τηλέγραφος μεταφράζοντας τὰ περὶ τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδας ἀπὸ τὸν Σιπθόρπιον (Sibthorb) μνημονεύει τέσσερις

ἀπὸ τὸν Ibrogas, ὁ.π. 92. Τελικὰ ἡ μεταθανάτια β' ἐκδοσις δὲν περιέλαβε τέτοιο τραγούδι.

42. Κ. Ἀσώπιος, *Μαθήματα Γραμμικῆς Γλώσσης*, Βενετία 1818, ι'. 11β. Εὐ. Μπόγχα, *Λογίων ἠπειρωτῶν ἱστορικὰ τινὰ ἐθνημῆματα* «Δ.Ι.Ε.Ε.» 22(1958) 192, 194.

43. Κ. Οἰκονόμος, *Γραμματικῶν*

ἤτοι ἐγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία Δ', Βιέννη 1817, κθ', πβ. καὶ 148. Ὁ Οἰκονόμος ἄλλωστε κατάρτισε καὶ δική του συλλογὴ, ποῦ ἔμεινε χειρόγραφη. Βλ. Δ.Σ. Μπαλάνος, *Ἀρχεῖον Κ. καὶ Σ. Οἰκονόμου*, «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 23 (1948) 416.

44. *Λόγιος Ἑρμῆς*, 1818, 633, 639.

φορές δίστιχα σχετικὰ μὲ τὰ λουλούδια⁴⁵. ὁ Ἀθαν. Σταγειρίτης δὲν ἀπαξιώνει νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν ὑπαρξὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν γιὰ νὰ στηρίξει ἐπιχειρήματα⁴⁶. Στὸν Λόγιο Ἑρμῆ ὁ Ἀσώπιος, δημοσιεύοντας δίστιχα γιὰ παραδείγματα γλωσσικά, δηλώνει, πῶς, καὶ αὐτός, καὶ ὁ Χρ. Φιλητᾶς, θεωροῦν ἀπὸ καιρὸ «ἐπωφελεστάτην» τὴν ἔκδοση «δημῶν τραγουδιῶν»⁴⁷. Κάποιο ἐνδιαφέρον δείχνει καὶ ὁ Χαρίσιος Μεγδάνης γιὰ τὰ «τραγωδάκια» καὶ τὰ «μοιρολόγια», μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ἀδοιποροῦντες ἀλησμονοῦσι τοὺς κόπους» καὶ «οἱ λυπούμενοι ἐλαφρύνουσι τὴν θλίψιν των καὶ παρηγοροῦσι τὸ πάθος των»⁴⁸.

Τὴν ἄλλη χρονιά, 1820, ὁ Ἀνδρέας Ἀνδρέοπουλος Πελοποννήσιος, ψευδώνυμο, μᾶλλον τοῦ Φαρμακίδη, μιλάει στὸν Λόγιο Ἑρμῆ γιὰ τὰ «ἡρωικὰ λεγόμενα ἄσματα τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος, δι' ὧν ἄδονται κλέα ἀνδρῶν καὶ εἰς τὰ ὁποῖα τόσον πολὺ ἀρέσκονται οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων μας, ὥστε πλῆθος ἄπειρον στιχορροῦσι καθ' ἑκάστην» καὶ γιὰ τὰ «ἀγροικικά, τὰ ὁποῖα εἶναι τόσον συνηθισμένα εἰς τὰς εὐθυμίας των». Κατὰ τὴν γνώμη του εἶναι ἄδικο πὺ παραγνωρίζονται «τουλάχιστον διότι [ἀποτελοῦν] μικρὸν σπέρμα ἐκ τοῦ ὁποῖου δύνανται νὰ βλαστήσωσι, ὡς συνέβη εἰς ὅλα τὰ ἔθνη, τελειότερα εἶδη ποιήσεως»⁴⁹. μιὰ ἄποψη πὺ συγκλίνει δηλαδὴ μὲ τὸν κολοφῶνα τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Φοριέλ, ὅπως θὰ δοῦμε. Στὸν Λόγιο Ἑρμῆ πάλι τοῦ 1821, μεταφέρεται ἀπὸ τὸν Λ[ιβέριο ;] ἡ ἐπαινετικὴ κρίση ἐνὸς Γερμανοῦ καθηγητῆ, τοῦ Fr. Bouterweck γιὰ τὴ συλλεκτικὴ προσπάθεια τοῦ Ἀσώπιου⁵⁰, καὶ τυπώνεται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μουστοξύδη πρὸς τὸν Δημήτριον Σχινά, ἡ ὁποία αἰθὰ προτασσόταν σὲ μιὰ συλλογὴ τραγουδιῶν καὶ μιὰ διατριβὴ γιὰ τὴ σύγχρονη ποίηση τῶν Ἑλλήνων»⁵¹.

Ὅλη αὐτὴ ἡ κίνησις γίνεται μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ Κοραΐ, χωρὶς ὥστόσο πουθενὰ νὰ συναντᾶμε κάποια του ἀντίδραση, θετικὴ ἢ ἀποθαρρυντικὴ· τὸ μόνον πὺ βλέπουμε νὰ κράτησε ἦταν ἡ εὐχάριστη ἐκπληξὴ γιὰ τὸ ἀνομοιοκατάληκτο. Ὁ ἴδιος ἤξερε μονάχα τὰ ὁμοιοκατάληκτα τραγούδια, κι ἔταν θέλησε νὰ παραστήσει ἕναν Χιώτη ποιητῆ, βάζει στὸ

45. Φιλολογικὸς Τηλέγραφος, 1819, 52, 54, 71, 76.

46. Ἀθαν. Σταγειρίτης, Ἡπειρωτικά, Βιέννη 1819, 352, 490.

47. Λόγιος Ἑρμῆς, 1819, 704, 706.

48. Χαρ. Μεγδάνης, Καλλιόπη Παλινοστοῦσα, ἢ περὶ ποιητικῆς μεθόδου, Βιέννη 1819, 231, πβ. 239,

281-2 καὶ 285.

49. Λόγιος Ἑρμῆς, 1820, 243-4.

50. Λόγιος Ἑρμῆς, 1821, 41-2. Βλ. καὶ Ἑμμ. Ν. Φραγκάσκος, Ἐρμῆς ὁ Λόγιος· Εὐθετήρια, Ἀθήνα, 1976, 34 καὶ 287.

51. Andrea Mustoxidi, *Prose Varié*, Μιλάνο 1821, 213 - 8.

στόμα του ένα δίστιχο· έτσι ήταν τὰ ποιήματα πού ἤξερε⁵².

Φτάσαμε πιά στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα· ὁ Κοραῆς θὰ ἐντείνει τίς προσπάθειές του, ἡ «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη» του θὰ συγκεράσει τὸν πολιτιστικὸ μὲ τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα. Ἐκδίδει τώρα τὰ Πολιτικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη· στὰ προλεγόμενά του θὰ ὑποτυπώσει πολλές, ποικίλου περιεχομένου ὑποδείξεις. Ὁ λόγος εἶναι ἐδῶ γιὰ τὴ μουσικὴ ἀγωγή τῶν ἐλληνοπαίδων, πτυχὴ διόλου εὐκαταφρόνητη γιὰ τὸν Κοραῆ: «Καὶ μὴ ἀπορήσῃ τις, ὅτι εἰς ἀνατροπὴν πτωχῶν παιδίων συμβουλεύω Μουσικὴν. Ἄπορον ἤθελε δικαίως φανῆν ἂν ἐσυμβούλευα τὴν τελείαν καὶ πολυδάπανον μουσικὴν. Ἀλλὰ πρῶτον, εἰς τίνα δὲν εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπὸ τοὺς πένητας, καὶ ἐξαίρετως ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν γεωργῶν μας, πολλοὶ ἔχουν καθένας τὴν λύραν του; Ἄρκει νὰ μαθητευθῶσι τὰ τέκνα των νὰ λυρίζωσιν ὀλίγον ἁρμονικώτερα. Ἐπειτα οἱ λυρισταὶ δὲν περιορίζονται εἰς μόνον τὸ ὄργανον· οὐδὲ λυρίζουν μόνον ἀλλὰ καὶ λυρφοῦν. Πρόσῃν ὠφέλειαν δὲν ἤθελαν προξενήσειν εἰς τοὺς πτωχοὺς οἱ παιδευταὶ τῶν πτωχῶν, ἂν εἰς τόπον τῶν ἀνοήτων καὶ πολλάκις ἀσέμων τραγῳδίων ἐσύνθεταν διὰ τὰ πτωχὰ παιδάκια ὕμνους εἰς τὸν θεὸν καὶ τραγῳδία τοιαῦτα, ὅποια νὰ κρύπτωσιν ὑπὸ τῆς ἡδονῆς τὸ κάλυμμα ἠθικὴν τινὰ παραίνεσιν!»⁵³.

Ἐχομε ὀλοκάθαρα διατυπωμένη, ὄχι ἀπλῶς τὴ γνώμη τοῦ Κοραῆ γιὰ τὰ δημοτικὰ τραγούδια, παρὰ καὶ τὴν ἀντίληψη πού εἶχε γι' αὐτά· τὴ στάση του ἀπέναντι σὲ μιὰ ποίηση πού δὲν φρονηματίζει, δὲν ἐκπολιτίζει, δὲν προωθεῖ τὴν παιδεία καὶ τὴν κοινωνία, τουλάχιστον μὲ τὸν τρόπο πού ἤξερε ὁ διδακτισμὸς τοῦ κλασικοθρεμμένου διαφωτισμοῦ. Ἡ ἀντιμετώπιση εἶναι πέρα ὡς πέρα ἀρνητικὴ.

* * *

Ἐτσι εἶχε διαμορφωθεῖ ἡ θέση τοῦ Κοραῆ ἀπέναντι στὰ «δημοτικὰ τραγούδια» ὅταν κυκλοφόρησε ἡ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ, δημιουργώνας τίς τόσο θετικές, ὅσο καὶ πολλαπλές ἀντιδράσεις. Τὸ φιλολογικὸ κοινό, ὁ τύπος, τίμησαν καὶ τὴν ἐργασία καὶ τὸ περιεχόμενό της· μεταφράσεις καὶ παραφράσεις ἀκολούθησαν ἀμέσως. Δὲν χρειάζεται νὰ τὰ ὑπομνήσουμε ἐδῶ, χρειάζεται ὅμως νὰ ἐπισημάνουμε πῶς στὴ γενικὴ ἐπιδοκιμασία μετέχει καὶ ὁ πιὸ στενὸς φίλος τοῦ Κοραῆ ἐκεῖνα τὰ χρό-

52. Στὰ προλεγόμενα τῆς Δ' Ραφιδίας τῆς Ἰλιάδας. Βλ. Ἀ. Κοραῆ, Ὁ Παπατρέχας, ἐπιμ. Ἄλκη Ἀγγέλου, Ν.Ε.Β. 1970, 105, πβ. καὶ 79.

53. Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν τὰ σωζόμενα, ἐκδιδόντος καὶ διορθοῦντος Ἀ. Κ[οραῆ], Παρίσι 1821, ριστ'.

νια, ὁ Thurot, μὲ μιὰ κρίση τυπωμένη κιόλας στὰ 1824 : Ἐναφέρει τὸ βιβλίον τοῦ Φοριέλ (μὲ τὸν τίτλον ἐλαφρὰ, μὰ χαρακτηριστικὰ, παραλλαγμένο : *Chants nationaux des Grecs*) κοντὰ σ' ἐκεῖνον τοῦ Πουκεβίλ γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης, ὡς τὰ πιὸ περιεκτικὰ σὲ οὐσία ἀπ' ἄλλα ὅσα εἶχαν ἐμφανιστεῖ στὴν Εὐρώπη⁵⁴.

Ἀντίθετα ὁ ἴδιος ὁ Κοραῖς ἐσιώπησε· δὲν φαίνεται νὰ ἀντέδρασε μὲ κανέναν, δημόσιο ἢ ἰδιωτικὸ τρόπο. Ἀκριβῶς λίγες μέρες μὲν κυκλοφόρησε ὁ πρῶτος τόμος, ὁ Κοραῖς γράφει (17 Ἰουνίου 1824) ἕνα μακρὺ, παραινετικὸ γράμμα στὸν Ὀδυσσεά Ἀνδροῦτσο· τὰ ὅσα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Φοριέλ γιὰ τὸν πατέρα του⁵⁵ θὰ ἀποτελοῦσαν πρῶτης τάξεως ὕλη γιὰ φρονηματισμὸ, ὥστόσο δὲν γίνεται καμιὰ σχετικὴ μνεῖα. Εἴτε δὲν θέλησε νὰ ἀναφερθεῖ ὁ Κοραῖς στὸ βιβλίον, εἴτε δὲν εἶχε ἐνδιαφερθεῖ νὰ τὸ ξεφυλλίσει, τὸ συμπέρασμα μένει τὸ ἴδιο.

Ἄλλὰ οὔτε καὶ ἀργότερα συναντᾶμε ἄμεσες ἀντιδράσεις ἢ κρίσεις. Στὴν ἀλληλογραφία του δὲν ἔχουμε κάπου μιὰ προσωπικὴ γνώμη, σὲ κανέναν πρόλογον ἢ διάλογον δὲν συναντᾶμε ἔστω καὶ ὑπαινικτικὰ κάποιον ἀποψη. Οὔτε φαίνεται νὰ τὸ σύστησε ὁ Κοραῖς σὲ ἕνα ἀπὸ τοὺς πολλοὺς πού τοῦ ζήτησαν πληροφορίες γιὰ βιβλία· ἢ νὰ τὸ περιλάβει στὶς ἀποστολὰς βιβλίων, τίς τόσο συχνές.

Ὅτι ὅμως πιστοποιεῖ περισσότερο τὴν ἀδιαφορία τοῦ Κοραῖ γιὰ τὰ δημοτικὰ τραγούδια εἶναι ἡ ἔμμεση σιωπὴ του, δηλαδή ἡ ἀπουσία ἔστω καὶ ἐνὸς στίχου ὡς παράδειγμα σημασιολογικὸ στὸ λεξικογραφικὸ του ὕλικό, εἴτε στὰ «Ἄτακτα», εἴτε σὲ καμιὰ ἀπὸ τίς ἄλλες παρόμοιες συναγωγές ἢ τὰ ποικίλα γλωσσικὰ σχόλια τῶν ἐκδόσεών του — κι αὐτὸ ἐνῶ ὁ Κοραῖς συνειδητὰ χρησιμοποιοῖ τὴν προφορικὴ παράδοση· φράσεις, τοπωνύμια, παροιμίες. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπιμονὴ του γιὰ τὴν ἀνάγκη περισυναγωγῆς προφορικῶν ὕλικῶν, ἢ συλλεκτικὴ του προσπάθεια στὶς παροιμίες, καὶ μὲ πόση φροντίδα τίς χωνεύει στὸ λόγον του.

Ἀπὸ τὸ ἀποδεικτικὸ γλωσσικὸ ὕλικό λείπουν τελείως τὰ τραγούδια, ἀκόμα καὶ στὶς περιπτώσεις ὅπου δὲν διαθέτει κανένα ἄλλο παράδειγμα γιὰ τὴν χρῆσιν τῆς λέξης. Ἀ.χ. στὸ *κονιαρκτός*⁵⁶, εἶα *μόλα*⁵⁷, ἡ *μαῦρος*, πού ἐρμηνεύεται «γάιδαρος» (4, 1832, 312)· ἡ πρῶτη καὶ ἡ τρίτη λέξη βρίσκονται μάλιστα σ' ἕνα ἀπὸ τὰ τραγούδια πού μετὰφρασε,

54. F. Thurot, *La morale et la politique d'Aristote*, Παρίσι 1824, LXXXIX ὕποσ.

55. Fauriel, *ἔ.π.* 1, 401 - 413.

55. Κοραῖς, *Ἄτακτα*, 4, Παρίσι,

1832, 244. Πβ. Fauriel, *ἔ.π.* 2, Παρίσι, 1825, 144.

57. *Ἄτακτα*, 2, Παρίσι 1829, 115. Πβ. Fauriel, *ἔ.π.* 2, 402, ὅπου ἀντίθετα μνημονεύεται ὁ Κοραῖς.

ὅπως εἶδαμε, στὰ 1807 ὁ Κοραῆς γιὰ τὸ γαλλικὸ ὑπουργεῖο. Φανερὸ πὼς οὔτε τότε ἀποδελτίωνε γλωσσικὰ τὰ τραγούδια, οὔτε ἀργότερα, ὅταν ἐκδόθηκε ἡ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ, ὅπου, πιά, θὰ μπορούσε καὶ νὰ παραπέμψει.

Ἡ σιωπὴ αὐτὴ δὲν περιορίζεται στὶς λέξεις, ἀλλὰ ἰσχύει καὶ γιὰ κάθε ἄλλη περίπτωσι. Ἔτσι στὰ «Ἄτακτα», *λῆμμα χρόνος* (4, 1832, 69) ὁ Κοραῆς περιγράφει τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο ἔθιμο τοῦ χελιδονίσματος· τὸ ἴδιο κάνει καὶ στὴν εἰσαγωγὴ του ὁ Φοριέλ γιὰ νὰ τὸ συνδέσει μὲ τραγούδια καὶ ἔθιμα ποὺ ἐπιζοῦσαν ἀκόμα μὲ «θαυμαστὴν ὁμοιότητα»⁵⁸. Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἐπιβίωσι θὰ μπορούσε εὐλόγα νὰ κεντρίσει τὸ ἐνδιαφέρον του Κοραῆ. Ἀλλὰ καὶ παντοῦ, ὅπου παρεμβάλλεται κάποια περιγραφή ἔθιμου, ὁ Κοραῆς προτιμᾷ νὰ τὴν πλουτίσει μὲ ἓναν ἠθικὸ ἢ πολιτικὸ σχολιασμὸ, παρὰ μὲ τὸ σχετικὸ τραγούδι. Ἔτσι στὸ *λῆμμα βορβόλακας*⁵⁹, λ.χ., στὸ κλήδονας: «παίγνιον δεισιδαιμονικόν» (4, 1832, 233), ἢ πιὸ χαρακτηριστικὰ στὸ, *μυρολόγιον*: «οἱ ταλαίπωροι ἄνθρωποι, ὡς νὰ μὴν ἤρκοῦντο νὰ κολακεύωσι καὶ νὰ κολακεύονται ζῶντες, ἐπενόησαν νὰ πλάσωσι καὶ Νεκροκόλακας. Τὸ μωρὸν ἔθος τοῦτο δὲν ἠφανίσθη ἀκόμη διόλου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα» (2, 1829, 255). Ἡ ἴδια ἠθικὴ διαμαρτυρία ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ *ἐξοδιάζω*: «σεμνότερον ὅμως ἦτο, καὶ εἰς τὴν ὀρησκείαν οἰκειότερον νὰ ψάλλονται οἱ ψαλμοὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ὄχι εἰς τὸν δρόμον» (ἔ.π. 408). Λήμματα σχετικὰ μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἢ τὴν ὀρολογία του εἶτε ἀπουσιάζουν εἶτε, ὅπως στὸ *πολιτικός* (5α, 1835, 308), δὲν συσχετίζονται μὲ τὰ τραγούδια· ἡ μόνη παρέμβασι ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἐννοιολογικὴ ἐρμηνεία εἶναι πάντοτε γιὰ νὰ φρονιματίσει, ποτὲ γιὰ νὰ τιμῆσει τὰ ὅποια παραδεδομένα. Μία καὶ μόνη φορὰ εἰσχωρεῖ στὸ ὑλικὸ τῶν Ἀτάκτων ἓνα δίστιχο ποὺ πιθανολογεῖται ἀπὸ τὸν Κοραῆ ὡς δημοτικὸ: «Δὲν ἐνθυμοῦμαι ἀπὸ τίνα Γραικοκρωμαῖον ποιητὴν ἢ ἀπὸ ποῖον ἀδόμενον χυδαῖκόν τραγῳδίον εἶναι οἱ ἐξῆς στίχοι: *Τί μ' ἐρωτᾷς καὶ τί ζητεῖς νὰ μάθεις ἀπ' ἐμένα; / Φλογίζει καὶ μαραινει με τῆς λυγερῆς ὁ πόθος*»⁶⁰. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὑποτιμητικὸ παραλληλισμὸ, μπορούμε νὰ

58. Fauriel, *ἄ.π.* 1, XXVIII, CIV καὶ 2, 256. Καὶ ὁ Στέφανος Καραθεοδωρῆς χρησιμοποιεῖ στὰ *Εἰδύλλιά* του, Τεργέστη 1816, δύο φορές τὰ *χελιδονίσματα*· μιὰ σὲ ἔμμετρο (σ. 84) καὶ μιὰ σὲ πεζὸ λόγο (σ. 104-5).

59. Ἄτακτα, 2, 1829, 84, καὶ 5α,

Παρίσι 1835, 31· ἡ σχετικιστικὴ του ἀποστροφή χρονολογεῖται κιόλας ἀπὸ τὰ προλεγόμενα στὴν *Ὀρθόδοξον Λιδασκαλίαν* τοῦ μητροπ. Πλάτωνος, Λιψία 1782, 180. Πβ. καὶ Ἡλιοδῶρου *Αἰθιοπικά*, 2, Παρίσι 1804, 5,8.

60. Ἄτακτα 4, 1832, 651. Ἡ

κρατήσουμε ἐδῶ καὶ τὸ ἀδδόμενον». Τὰ δημοτικὰ τραγούδια γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Κοραῆ δὲν εἶναι ἀκόμα κείμενα.

Πέρα ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν τραγουδιῶν, ὁ Φοριέλ θέλησε νὰ παρουσιάσει μιὰ καινούρια σύνθεση τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος. Τὰ στοιχεῖα τῆς εἰκόνας του εἶναι πλούσια καὶ ἐναργῆ, ἐπιλέγονται ὅμως πάντα μὲ τὸ μάτι τοῦ ξένου, ποὺ ἐπιζητεῖ νὰ ὀρίσει τὴν κοινωνία ποὺ περιγράφει, μὲ βάση τὶς ὕστες διαφορὰς παρουσιάζει ἀπὸ τὴ δική του. Ὁλότελα διαφορετικὴ ἐπιλογή ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Κοραῆ στὸ «Mémoire» τοῦ 1803, ὅπου, ἀντίθετα, ἐντοπίζονταν κυρίως οἱ ὁμοίότητες στὰ στοιχεῖα ἀλλὰ καὶ στὶς τάσεις· ὥστόσο ἡ εἰκόνα τῶν Νεοελλήνων προβάλλει ἀλλιώτικη ἀπὸ τὴν παραδεδομένη, καθὼς ἡ ὀπτικὴ τοῦ Φοριέλ χρησιμοποιεῖ ἄλλο πρίσμα ἀπὸ τοὺς παλιότερους περιηγητές. Ὁ,τι ἄλλοτε παρουσιαζόταν σὰν ἀμάθεια καὶ δεισιδαιμονία, τώρα ἐμφανίζεται σὰν ποιητικὴ ὕψη καὶ γραφικότητα. Στὸ κεντρικὸ μάλιστα σημεῖο τῆς σύνθεσής του, στοὺς κλέφτες καὶ τὴ δράση τους, τὰ πράγματα ἐμφανίζονται μὲ τρόπο εἰκονοκλαστικό. Καθὼς ὁ θεσμὸς καὶ οἱ φορεῖς του ἀποκοτῶν στὰ χρόνια τῆς ἐπανάστασης ἓνα ἰδιαίτερο χροῶμα χάρη στὴ συμμετοχὴ τους στὸν ἀγῶνα, ἀφαιρέθηκε κάθε σκιά ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τους, καὶ τὸ καινούριο αὐτὸ εἶδωλο τοῦ κλέφτη πλουτίστηκε μὲ τὰ τραγούδια ποὺ δημοσίεψε ὁ Φοριέλ : ἔτσι ὀριστικοποιήθηκε πιά καὶ διαδόθηκε.

Ὁ Κοραῆς ὅμως παρέμεινε στὴν παλαιότερη ἀντίληψη καὶ ἐδῶ (ποὺ, ὅπως πιστεύουμε σήμερα πιά ἦταν καὶ πιὸ κοντὰ στὰ πράγματα). Ἦδη ἀπὸ τὰ 1804 σημείωνε πῶς ἡ Ἑλλάδα «δὲν εἶχε τοὺς ὑπερμαχόμενους τῆς ἰδίας ἐλευθερίας»⁶¹. Οἱ κλέφτες εἶναι ἀπλῶς ἐκεῖνοι ποὺ «ληστρικῶς ὀρμοῦν εἰς ἀνθρώπους, τόπους, οἴκους, πόλεις»⁶². Ὁταν ξέσπασε ἡ ἐπανάσταση, ὁ Κοραῆς προσπαθεῖ νὰ νοθεθῆσει τοὺς «ληστὲς» ὥστε νὰ μετατραποῦν σὲ πολῖτες : «Ὅστις στρατηγεῖ ληστὰς, τί ἄλλο γίνεται παρὰ ἀρχιληστής» σημειώνει στὸ περιθώριο τῆς ἐλεγείας τοῦ Τυρταίου, τὸ 1822⁶³. Ἀργότερα, τὸ 1831, συγκλίνει κάπως πρὸς τὴν καινούρια, κρυσταλλωμένη πιά ἄποψη : «Ὀλίγοι τινὲς ἐξ

γλώσσα τοῦ διστίχου μᾶς φέρνει πιὸ κοντὰ πρὸς τὰ ἐρωτικὰ μυθιστορήματα· ὥστόσο δὲν μπόρεσα νὰ τὸ ἐντοπίσω.

61. Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικά*, 2, Παρίσι 1804, 246.

62. Ἄτακτα, 2, 1828, 290· λήμμα πατῶ, γ' σημασία : «ἐπάτησαν τὴν

πόλιν οἱ κλέπται». Πβ. καὶ *Αἰθιοπικά*, ὅ.π. 2, 1804, 166.

63. Ὀνήσανδρου *Στρατηγικόν*, Παρίσι 1822, προλεγ. ιζ'. Πβ. Ἀρριαννοῦ, *Ἐπικτήτου διατριβῶν*, 1, Παρίσι 1827, ιζ'-ιη', γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ληστής.

ήμῶν, φεύγοντες τὸν τυραννικὸν ζυγὸν ἐπρόκριναν(...) νὰ περιπλανῶνται εἰς τὰ βουνά, μὲ τὴν ἐλπίδα ν' ἀπολαύωσι καὶ ἐλευθερίαν, ἀλλ' ἀναγκάζομενοι νὰ τὴν φυλάσσωσι μὲ βίαν, διὰ τὴν ὁποίαν ὠνομάσθησαν Κλέπται, δὲν ἔσχυν οὐδ' αὐτοὶ νὰ τὴν ἐνώσωσι μὲ πατρίδα(...) 'Ἐλευθερία χωρὶς πατρίδα εἶναι ὄρεινὴ ἐλευθερία»⁶⁴. («Ὀρεινὴ» ἐλευθερία· ἔχουμε ἄραγε ἐδῶ ὑπαινιγμὸ γιὰ τοὺς montagnards; "Ὅπως καὶ νὰ εἶναι ἡ ἀτομικὴ λύση τοῦ κλέφτη, τὸ ἀνυπότακτο ἄτομο ποὺ θὰ γοητέψει τοὺς ρομαντικούς, δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὸν Κοραῖ. Καὶ τὴν ἴδια χρονιὰ ἄλλωστε θὰ σημειώσῃ: «Ἄν ἀληθῶς ἐδυστύχησαν τόσον ὥστε νὰ κατασταθῶσι πειραταὶ καὶ κλέπται(...) ἡ τυπογραφία εἶχε νὰ τοὺς διδάξῃ ὅτι ἡ κλοπὴ καὶ ἡ πειρατεία εἶναι ἔργα βαρβάρων καὶ ἀγρίων λαῶν, ὄχι ἑλληνικά»⁶⁵.

Τὴν ἀκαδημαϊκὴ χρονιὰ 1831 - 32, ὁ Φοριέλ, καθηγητῆς ἀπὸ τὸ 1830 στὴ Σορβόνη, διδάσκει συγκριτικὰ ἑλληνικὴ καὶ σλαβικὴ δημοτικὴ ποίηση⁶⁶. Ἄν ὁ ἀπόηχος τῶν προφορικῶν μαθημάτων παραμένει συνήθως κι αὐτὸς ἄγραφος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σβύνεται μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, εἶναι μιὰ φορὰ σίγουρο, πῶς στὴν ὥρα τους οἱ πανεπιστημιακὲς παραδόσεις προκαλοῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἔντονο ἐνδιαφέρον σὲ εὐρύτερο κοινὸ ἀπ' ὅ,τι ἓνα βιβλίον. "Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, ξέρουμε πῶς τὰ ὅσα ἐδίδασκε ὁ Φοριέλ δημιούργησαν πολὺ εὐνοϊκὸ ἀντίκτυπο στὸ λόγιον ἀκροατήριον· καὶ θὰ σημειώσουμε ἐδῶ ἓνα μάρτυρα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἰδικά, τὴν κυρία Thurot, χήρα τοῦ ἀγαπημένου φίλου τοῦ Κοραῖ⁶⁷.

"Ὅμως, παρὰ τὸ καινούριον ἐρέθισμα, δὲν θὰ συναντήσουμε πάλι καμιὰν ἀντίδραση. Εἶχε περάσει πιά τὰ ὀγδόντα ὁ Κοραῖς, ὥστόσο ἡ ζωτικότητά δὲν τοῦ ἀπέλιπε. Τὸ βλέμμα του πάντως ἦταν ἄλλοῦ στραμμένο· στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων ποὺ κινδύνευε τώρα ἀπὸ κυβερνήτες καὶ βασιλιάδες, καθὼς καὶ στὸ ἀπόσωμα τοῦ ἀγαπημένου του λεξικογραφικοῦ ἔργου, τῶν Ἀτάκτων. Ἔτσι, πρέπει ὁ Γερμανὸς Θεόδωρος Kind νὰ ἦταν ὀλότελα ἀπληροφόρητος, ὅταν παρακαλοῦσε τὸν Κοραῖ σ' ἓνα γράμμα ποὺ δὲν τὸν πρόλαβε ἔτσι κι ἄλλῶς στὴ ζωὴ: (ἀπὸ Λιψία, 1η Ἀπριλίου 1833) «Ἄν δύνασαι νὰ μοὶ κοινοποιεῖς νέα τινὰ ἐθνικὰ ἢ ἄλλα τῆς νέας Ἑλλάδος ποιήματα,

64. Π. Κοντογιάννης, Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῖ περὶ Δημοκρατίας, «Ἑλληνικά» 8 (1935) 182.

65. Τί συμφέρει εἰς τὴν ἐλευθερωμένην ἀπὸ Τούρκους Ἑλλάδα, Παρίσι, 1831, 14 - 15.

66. Τὰ μαθήματα αὐτὰ ἐκδόθηκαν μόλις τὸ 1966 ἀπὸ τὸν Ibrovac, ὁ.π. 413 - 665. Βλ. τὸ ἱστορικὸ τῶν μαθημάτων κλπ. στίς σσ. 297 - 411.

67. Ibrovac ὁ.π. 303.

πολλά μ' ἤθελες σ' ὑποχρεώνουν, ἂν ἤθελες νὰ μοι στείλῃς αὐτὰ κι ἂν ἐμπορεῖς δι' ἐκείνην συλλογὴν»⁶⁸.

Ἐπάρχει ὥστόσο ἐδῶ ἓνα τελικὸ σημεῖο ποῦ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε. Ὁ Κοραῖς ἀδιαφόρησε, εἶδαμε, ὀλότελα γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ. "Ὁμως τὸ ἔργο βγῆκε μέσα ἀπὸ τὸν στενὸ κοραϊκὸ κύκλο· Πίκαλος, Κλονάρης, Τριαντάφυλλος, Μακρῆς — ἀκόμα καὶ ὁ Μουστοζύδης, ποῦ φρόντιζε πάντα νὰ διατηρεῖ μὲ ἄλλους καλὲς σχέσεις — ἐνῶ ὁ Thurot δὲν δίστασε νὰ τὸ παινέψῃ. Ὁ Κοραῖς ἤξερε νὰ ἀντενεργεῖ ὅταν ἤθελε, δίχως νὰ ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος· ἂν λοιπὸν ἀποφάσιζε νὰ πολεμήσει τὸ ἔργο τοῦ Φοριέλ, δὲν θὰ ἦταν καὶ τόσο εὐκόλο γιὰ τοὺς ὀπαδούς του νὰ τὸ συνδράμουν. Μᾶς λείπουν τὰ στοιχεῖα ποῦ θὰ ξεκαθάριζαν αὐτὸ τὸ προσωπικὸ πιά θέμα· ὅμως μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πῶς ὁ Κοραῖς δὲν ἐναντιώθηκε στὰ λαογραφικὰ ἐνδιαφέροντα ὅσων τὸν προσεταιρίζονταν· ἀπλῶς δὲν συναινοῦσε. Καὶ καθὼς ἀποτελοῦσε καὶ πρακτικὰ τὸ κέντρο τοῦ κύκλου του, ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Kind δὲν θὰ ἔφερε ἀναγκαστικὰ στὸ κενό.

* * *

Σήμερα τὰ δημοτικὰ τραγούδια ἐντάσσονται σ' ἓναν πολιτισμὸ ποῦ προσδιορίζεται συνήθως ὡς «λαϊκός» πολιτισμὸς ποῦ διαστέλλεται ἀπὸ τὸν ἐπίσημο ἢ γραπτὸ, ἀλλὰ ἐνσωματώνεται σταδιακὰ εἴτε μὲ τὴ μίμηση, εἴτε μὲ τὴ διαφύλαξη, εἴτε μὲ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἐρμηνεία. Ὁ ἐπίσημος πολιτισμὸς εἶναι διεθνῆς ἢ καὶ ἐπείσκατος· ἀντίθετα ὁ λαϊκὸς θεωρεῖται «αὐτοφυῆς» ἄρα γνησιότερος καὶ πιὸ πρόσφορος γιὰ νὰ προσδιορίσει τὸ «ἐθνικὸ εἶναι» ἐνὸς λαοῦ.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ πρωτοδιαμορφώθηκε σὰν ρεῦμα τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, ὅταν οἱ ἀνακατατάξεις ποῦ ἔφερε ἡ ἀνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης στὴν ἐξουσία, ἄγγιζαν καὶ τὸ πρόβλημα τῶν ἐθνικοτήτων. Σὲ χῶρες ὅπως ἡ Γερμανία, ὅπου ἡ ὑπάρχουσα πολιτικὴ διαίρεση ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ καινούρια αἰτήματα γιὰ ἐθνικὴ ἐνότητα, ἀναζητήθηκε ἓνα ἐνοποιητικὸ πολιτιστικὸ ἀντίβαρο στὸν πολιτικὸ κατακερματισμὸ. Ὁ «λαϊκός» πολιτισμὸς θεωρήθηκε «κοινός» σὲ ὅλους τοὺς γερμανόφωνους πληθυσμούς, καὶ ὡς «αὐτόχθων» ἦταν ὁ ἀψευδῆς μάρτυς τῆς γερμανικῆς ἐνότητας. Ἡ μελέτη του, ἡ λαογραφία, ἔγινε ἐπιστήμη ἐθνικῆ.

68. Π.Μ. Κοντογιάννης, Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι Κοραῖ καὶ πρὸς Κο-

ραῖν, «Χρονικὰ Χρονικά», 5 (1923), 172 - 3.

Ἀντίθετα, στή Γαλλία λ.χ., ὅπου ἡ πολιτική διαίρεση συμπορευόταν με τὴν ἐθνική ταυτότητα, οἱ ἀνάλογοι προβληματισμοί, σύμφυτοι με τὸν ἀνατέλλοντα ρομαντισμό, θὰ ριζώσουν σὲ διεθνιστικές ροπές καὶ θὰ γονιμοποιήσουν διαφορετικά τὴ στροφή πρὸς τὶς πρωτόγονες κοινωνίες. Ἡ ἐθνική σιγουριά δὲν ἄφηγε πεδίο γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν οἱ ἐθνοκεντρικές τάσεις πού διαμόρφωνε στή Γερμανία ὁ Herder· τὰ ἐνδιαφέροντα στρέφονται ἐδῶ πρὸς τοὺς ξένους λαούς, καὶ μάλιστα ὅσους βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ κύκλωμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἔως τὴ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ, καμία συλλογὴ γαλλικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν δὲν ἔχει ἐκδοθεῖ. Μόλις τὸ 1828 ὁ νεαρὸς Michelet (πού ἔχει διαβάσει ἀπὸ τὰ 1825 τὸν Φοριέλ ἀλλὰ καὶ τὸν Herder), προγραμματίζει μία τέτοια ἔκδοση, πού ὅμως θὰ ὑποσκελιστεῖ τελικὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα πλούσια ἐνδιαφέροντά του⁶⁹. Ἡ μελέτη τῆς λαϊκῆς γαλλικῆς ποίησης δὲν ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται — ἐκτὸς ἀπὸ μοναχικὲς καὶ ἀσυνεχεῖς περιπτώσεις — πρὶν ἀπὸ τὸ 1840⁷⁰. Ὡστόσο οἱ ξένες λαϊκὲς ποιήσεις, ἀπὸ τὸν Ὀσσιαν ἕως τὰ σέρβικα ἢ Ἰνδικὰ τραγούδια προσέκλυσαν πολὺ νωρίτερα ἓνα κοινό, πού ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἶχε λόγους νὰ προσέξει τὰ ἐθνικὰ του δημιουργήματα, ἦταν ἐξαιρετικὰ εὐνοϊκὸ πρὸς ὅ,τι διέυρνε τὸν ὀρίζοντά του.

Ἡ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ κυφορήθηκε καὶ ἀκτινοβόλησε σ' αὐτὸ τὸ διεθνιστικὸ κλίμα, δὲν ἀντανακλοῦσε τίποτε ἐθνικὰ προβλήματα. Γι' αὐτὸ μάλιστα, ἡ ἐπιτυχία της ἀν καὶ γοργὴ καὶ ἄμεση, στάθηκε πρόσκαιρη. Παρὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ ἀκτινοβολία του, τὸ βιβλίον δὲν προχώρησε σὲ δεύτερη ἔκδοση, οὔτε συμπληρώθηκε με τὸν τρίτον τόμον πού εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ ἐκδότης. Ἡ ἐπόμενη συλλογὴ ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν στή Γαλλία κυκλοφόρησε μόλις τὸ 1851. Ἐντωμεταξύ, στή Γερμανία εἶχαν ἐμφανιστεῖ ὀκτώ ἐκδόσεις· δύο μεταφράσεις τοῦ Φοριέλ καὶ ἕξι καινούριες συλλογὲς μαζί με τὶς ἀνατυπώσεις τους. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἐλληνικὰ τραγούδια δὲν ρίζωσε στή Γαλλία· ἡ δυναμικὴ του ἐξαντλήθηκε με τὴν ἔκδοση τοῦ 1824.

Πέρα ἀπὸ τὸν φιλελληνικὸ τῆς στόχο, ἡ πρόθεση τοῦ Φοριέλ ἦταν νὰ φέρει στὴν ἐπιφάνεια μιὰ καινούρια ποιητικὴ φλέβα, νὰ προικίσει τὴν ποιητικὴ με πρωτότυπες εἰκόνες, νὰ βοηθήσει με θεωρία καὶ παρα-

69. J. Michelet, *Mon Journal* (1820 - 1823), Παρίσι 1888, 323, 356, 359.

70. Henri Tronchon, *Quelques notes sur le premier mouvement folk-*

loriste en France. Voix françaises, voix étrangères, στὸ «Mélanges Baldensberger», 2, Παρίσι 1930, 296 - 311.

δείγματα τις ἀναζητήσεις καὶ τις ἀνακατατάξεις πού πραγματοποιοῦνταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Τὰ παραδείγματα ἦταν τὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ὡς τότε καθιερωμένους κανόνες ποιητικὰ μοντέλα πού πρόσφεραν τὰ ἑλληνικὰ τραγούδια. Ἡ ἰδιαιτερότητά τους μποροῦσε νὰ διευρύνει τὴν εὐρωπαϊκὴ αἰσθητικὴ μὲ τὴ γραφικότητα (τὸ *couleur local*), ἀξία πού ὀλοένα κέρδιζε τότε βάρος, μὲ τὴν ἀπλοϊκότητα, πού τὴν ἐλογάζαζαν γιὰ φυσικότητα, καὶ τέλος μὲ τὴν ἀνωνυμία τους, πούς ἐκτός ἀπὸ τὴν πρόσθετη χάρη τοῦ κάποιου μυστηρίου, παρέπεμπε σὲ ἕναν ὀλόκληρο λαὸ ἀντὶ γιὰ ἕνα πρόσωπο. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μποροῦσαν νὰ ὀπλίσουν τὸν ρομαντισμὸ μὲ ἕνα ἀντίβαρο γιὰ τὰ κλασικὰ παραδείγματα.

Ἐστόσο ἡ παρουσία τῆς λαϊκῆς ποίησης προωθοῦσε καὶ τὴ θεωρία τῆς τέχνης : προσθέτοντας ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο ποιητικῆς δημιουργίας ἐπέτρεπε στὸν στοχαστὴ, συγκρίνοντας καὶ παραβάλλοντας τὰ δύο εἶδη νὰ ἐμβαθύνει στὴν κατανόηση τῆς φύσης τῆς τέχνης. Μολονότι ὁ Φοριέλ θεωροῦσε τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο τὴν πιὸ σημαντικὴ προσφορὰ τῆς λαϊκῆς ποίησης, ὅμως στὴ συλλογὴ του δὲν ἐπεκτάθηκε σὲ παρόμοια θέματα⁷¹.

Ὅμως τὸ ὕλικὸ τῆς ἀκριβῶς τοποθετοῦσε τὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ ποίηση σὲ πλαίσια περιθωριακά· ὁ ρομαντισμὸς χρειαζόταν πλουσιότερη παλέτα γιὰ νὰ συνθέσει τις εἰκόνες του — χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία τῶν «ποιητικῶν» διασκευῶν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πρωτότυπη συλλογὴ πού μιμήθηκαν. Ὁ Φοριέλ ἄλλωστε, μόλο πού ὑποστήριξε τὴ ρομαντικὴ τέχνη, διαμορφώθηκε, εἶδαμε, στὸ κλίμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῶν Ἰδεολόγων, καὶ ποτὲ δὲν θεώρησε πῶς τὸ ἀπλοϊκὸ, τὸ ἀφελὲς καὶ τὸ γραφικὸ ἀποτελοῦν ἀξίες ἀνώτερες ἀπὸ ὅσες προσφέρει ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ τέχνη. Ἡ Εἰσαγωγὴ του στὴ συλλογὴ κλείνει μὲ μιὰν ἀποστροφή πρὸς τοὺς Νεοἑλληνας : «Ἄς ξαναποκτήσουν τὴν ἀνεξαρτησία τους, ἄς ἔρθει ἡ ὥρα πού θὰ μποροῦν νὰ καλλιεργήσουν μὲ τὴν ἡσυχία τους τις σπάνιες ἱκανότητες πού τοὺς χάρισε ἡ φύση· τὸ καθετὶ δίνει τὴν ἐλπίδα πῶς σύντομα θὰ φτάσουν καὶ θὰ ξεπεράσουν τὸν πολιτισμὸ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Εὐρώπης(...). Θὰ ἔχουν ἐπίσης δίχως ἄλλο μεγάλες ποιητικὲς συνθέσεις, ὅπου ἡ τέχνη θὰ ἔχει πετύχει ὅλα ὅσα μπορεῖ νὰ πετύχει. Ἀλλὰ οἱ τόσο ὠραῖες ἐλπίδες, ἄς μὴν τοὺς κάνουν νὰ περιφρονήσουν ἕνα ἔργο ταπεινὸ καὶ εὐκόλο. Ἄς βιαστοῦν νὰ συλλέξουν ὅτι δὲν ἔχει χαθεῖ ἀπὸ τὰ λαϊκὰ τραγούδια. Ἡ Εὐρώπη θὰ τοὺς χρωστάει χάρη γιὰ ὅτι θὰ κάνουν γιὰ νὰ τὰ διατηρή-

71. Βλ. τις πολλὲς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις του, πού ὅμως ἔμειναν

στὸ πρῶτο στάδιο τῆς ἐπεξεργασίας τους, στὸν Ibrovac, ὁ.π., 308 - 9.

σουν, και μιὰ μέρα θὰ χαίρονται νὰ μπορούν νὰ συσχετίσουν μὲ τὰ προϊ-
όντα μιᾶς ποίησης λόγιας και καλλιεργημένης, αὐτὰ τὰ ἀπλᾶ μνημεῖα
τῆς ιδιοφυΐας, τῆς ἱστορίας, και τῶν ἐθίμων τῶν πατέρων τους».

Γιὰ νὰ περάσουν τὰ δημοτικὰ τραγούδια ἀπὸ τὴν περιφέρεια στὸ
κέντρο τῆς πνευματικῆς ζωῆς, χρειάζόταν νὰ τονιστεῖ μιὰ ἄλλη τους
διάσταση — ἡ ἐθνικὴ. Δὲν τὴν παράλειψε ὁ Φοριέλ· ὅμως δὲν ἦταν ὁ
ἀρμόδιος γιὰ εἰσηγητῆς τῆς, οὔτε τὸ ἔδαφος ἦταν τότε κατάλληλο.
Ἀντίθετα, οἱ παλιότερες προσπάθειες στὴ Γερμανία, μολονότι σὲ ἐμ-
βρυακὸ στάδιο, καθὼς βάδιζαν πλᾶι σὲ ἐντόπιους προβληματισμούς,
ἔδωσαν τὸ ἔναυσμα στοὺς ἐκεῖ "Ἕλληνες νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ δημοτικὰ
τραγούδια ἀπὸ ἐθνικὴ ὀπτική. Ἔτσι μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε τὸ ἐν-
διαφέρον τῶν Ἑλλήνων τῆς Βιέννης, τῆς Γερμανίας, τῆς Τεργέστης.
Ἡ ἀνακοπὴ τῆς ἀνοδικῆς πορείας αὐτῆς τῆς γενιᾶς, ἡ μεταφορὰ τῶν
ἐθνικῶν προβληματισμῶν στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, μὲ τὴν ἐπανάσταση,
οἱ καινούριες εὐθύνες πού προκύψανε, ἀλλὰ και λόγοι πὺδ τυχαῖοι,
ὅπως ἡ πραγματοποίησις τῆς ἔκδοσης ἀπὸ τὸν Φοριέλ, ἀποδυνάμωσαν
τις τάσεις τῆς προτοῦ κᾶν ἀνθοφορήσουν.

Ὁ Κοραῆς βρισκότανε μακριὰ ἀπὸ τὸ γερμανικῆς ἐμπνεύσεως
ἐθνοκεντρικὸ κλίμα. Ἡ δικὴ του ἀναγεννητικὴ προσπάθεια θῆρευε
ἄλλες ἐπιδιώξεις. Τὸ τόσο ἐντονο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν προφορικὴ πα-
ράδοση τῆς γλώσσας ἀποσκοποῦσε στὴ βαθύτερη κατανόηση τῆς ἀρχαί-
ας ἑλληνικῆς, ὅχι σὲ αὐτοσκοπὸ. Ἡ γνώσις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν
θὰ ἀξιοποιοῦσε τὴν οὐσία τῆς κλασικῆς παράδοσης· ἡ ὁποία συνιστοῦσε
ἐργαλεῖο γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ ἓνα ἔλλογο σύστημα στὴν κοινωνία. Τὸ δεύ-
τερο ἐργαλεῖο ἦταν ἡ φωτισμένη νεωτερικὴ σκέψη τῆς Εὐρώπης· μαζὶ
τὰ δυὸ θὰ ἔφεραν τὸν «πολιτισμὸ» στὴν Ἑλλάδα· ὅ,τι δηλαδὴ ἀποθαύμα-
ζε ὁ ἴδιος στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινωνία.

Ἡ στάσις τοῦ Κοραῆ ἀπέναντι στὰ παραδεδομένα τοῦ ἑλληνικοῦ
κόσμου εἶναι κριτικὴ· γυρεύει νὰ τὰ ἀντικαταστήσει ριζικὰ, και στὴ θέ-
σις τους νὰ προωθήσει νὰ καινούργια δεδομένα τῆς πολιτισμένης Εὐρώ-
πης. Οἱ ἀξίες πού ἐπικρατοῦσαν στὴν Ἑλλάδα πρέπει νὰ παραμεριστοῦν·
ἀκόμη και οἱ ἄνθρωποι, ὅσοι εἶχαν μεγαλώσει σ' ἐκεῖνον τὸν κόσμο, οἱ
«τουρκομαθημένοι», ἔπρεπε νὰ ἐκλείψουν βιολογικὰ γιὰ νὰ προβάλει
ἐλεύθερα ἡ νέα, εὐρωπαϊοσπουδασμένη γενιά, ἡ ὁποία θὰ ὀδηγοῦσε τὸν
τόπο στὴν ἀλλαγὴ ἀπὸ τὸν δρόμο πού πέρασε και ἡ δυτικὴ ἀστικὴ τάξις.

Ὁ Κοραῆς ἐπρόλαβε νὰ ζήσει τὴ στροφή τῆς δυτικῆς ἀστικῆς τάξις
πρὸς διαφορετικὸς προβληματισμούς ἀπὸ ἐκείνους πού πρωτογνώρισε.
Μιὰ παλινῶρθωσις τῶν συντηρητικῶν στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, και στὸ

πολιτιστικό ή αντίδραση κατά τῆς αἰτιοκρατίας ἀπὸ τὸν ρομαντισμό. Ὡστόσο δὲν πρὸς ἀρχὴν τὴν ἀλλαγὴν ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία, ἀπὸ ἰδεολογία, ἴσως καὶ ἀπὸ ἡλικία, δὲν ἦταν ἕτοιμος γιὰ τέτοιου εἴδους μεταστροφές. Οἱ νέες τροπές τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος πρὸς τοὺς ἀδιερευνητοὺς χώρους τοῦ λαϊκισμοῦ στὸ ἐσωτερικό, καὶ τῶν βαρβάρων στὸ ἐξωτερικό, ἀφῆσαν ἀδιάφορο τὸν Κοραῆ πρὸς τὴν ἀνάγκη γιὰ τὸ ἀντίθετο, τὸν ἐκπολιτισμό.

Ἔμεινε τὸ δεύτερο σκέλος τῆς συλλογῆς, τὸ ἐθνικό, ἢ προσφορὰ μιᾶς πανεθνικῆς ποίησης, συνεκτικοῦ κρῖκου τῶν Νεοελλήνων, δηλαδὴ ἢ «ἐθνικὴ παιδεία» τοῦ Herder⁷². Ὁμως ὁ ἐλληνισμὸς τοῦ Κοραῆ δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀκόμα ἀπὸ τέτοια ἀντιστηρίγματα. Χρειάστηκε ἡ ἀπογοήτευση τοῦ στενοῦ χώρου ὅπου ἐγκλωβίστηκε τὸ ἐλλαδικὸ βασίλειο, χρειάστηκε νὰ συνειδητοποιηθοῦν τὰ προβλήματα πρὸς γεννοῦσε ἡ διάσπαση ἀνάμεσα στοὺς ἐλεύθερους καὶ τοὺς ἀλύτρωτους, διασκορπισμένους σὲ συμπαγεῖς ἢ ὄχι νησίδες ἀνάμεσα σὲ ποικίλους πληθυσμοὺς πρὸς ἄρχισαν νὰ ἐγείρουν τὴν δικὰ τους ἐθνικὰ αἰτήματα, χρειάστηκε νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ γνήσια καταγωγὴ ἀπὸ τοὺς ἑνδοξοὺς προγόνους, γιὰ νὰ ἀρθεῖ στὴν ἐπιφάνεια ἡ ἀνάγκη γιὰ ἕνα ἐθνικὸ ὄπλισμό, ὅπου ἐντάχθηκαν καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Οἱ ἀλλαγές ὅμως ἀρχίζουν νὰ ολοκληρώνονται δέκα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ· ἡ πρώτη συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν καμωμένη ἀπὸ Ἑλληνα, τυπώθηκε στὴν Πετροῦπολη τὸ 1843.

Ἀλέξης Πολίτης

72. F.M. Barnard, *Herder's Social*

and Political Thought, Ὁξφόρδη 1965, 418.